

uborka A: 1405 k. *vgūca* dinne (SchlSzej. 942.); 1519 *wgorkaak* (JordK. 139); 1529 *wborka* (OkISz.); 1583–1584 *buborka* (MNY. 44: 152); 1708 *Uhorka* (Pápai Páriz: Dict. *Cüçümer* a.); 1816 *iborkának* (NSz.); 1838 *gugorka* (Tsz. *Buborka* a.); NYJ. *huborka* (MTsz.); *ogorka* (ÚMTsz.) **J:** 'a tökkel rokon, de annál kisebb, hosszúkás termésű, konyhakerti növény | Gurke (Cucumis sativus)' #

■ Jövevényszó egy déli szláv nyelvből vagy a szlovákból. | ⊖ Szbhv. (N.) *ugorak, ugorka*; szln. (N.) *ogúrek, ugorek*; szlk. *uhorka*, (N.) *ugorka, oharok, ogarok*: 'uborka' [a szlávban esetleg a gör. (kés.) *ἀγγούρι* 'ua.']. Tisztázatlan, hogy a görög szó közvetlenül került-e a szláv nyelvekbe. A görög főnév feltehetőleg a gör. *ἄωπος* 'éretlen' szóra megy vissza; a megnevezés onnan ered, hogy az uborkát nyersen ették. Vö. még le. *ogórek*; or. *ozypeu*; stb.: 'uborka'. ⊗ Megfelelői: ném. *Gurke*, (N.) *unmorke, umurke*; dán *agurk*; stb.: 'ua.'. ⊕ Az *uborka* alak elhasonulással keletkezett, a *buborka* és *gugorka* változat hasonulással jött létre. Az *uhorka* változat későbbi, közvetlen átvétel a szlovákból, az *umorka* 'ua.' (1838: Tsz. *Uborka* a.) feltehetőleg a németből (↑) származik.

📖 Kniezsa: SzlJsz. 537; StSl. 3: 440; MNY. 60: 478; TESz.; EWUng. • Vö. *uborkafa, uborkaszezion*

uborkafa A: 1666 *ugorka fára* (NySz.); 1808 *Uborkafa* (Sándor I.: Toldalék) **J:** '(jelképesen) érdem nélkül elért magas rang v. vagyon | unverdienter hoher Posten od. Wohlstand (sinbildlich)'

■ Összetett szó. | ⊕ Az →*uborka* + →*fa* összetételi tagokból áll, jelzői alárendeléssel keletkezett. Tréfás-gúnyoros értelmét onnan ered, hogy az éppen nem faszzerű, földön futó uborkainda az érdemtelenül szerzett előny, az ingatag jelleg, az alacsony (valóság)érték jelképe. A szó főleg olyan szófordulatokban él mint pl. *felhágott az uborkafára* 'magas állásba, pozícióba került' (1666: NySz.); stb. Hasonló szemlélethez vö. *szamárlétra* (→*szamár*-).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *fa, uborka*

uborkaszezion A: 1857 *uborkasaisonban* (Hölgyfutár 1857. aug. 4.: 780); 1936 *uborkaszezion* (NSz.) **J:** 'eseménytelen időszak, különösen a köz- v. az üzleti életben | Sauregurkenzeit'

■ Német mintára alkotott tükörfordítás, összetett szó. | ⊖ Vö. ném. *Sauregurkenzeit* 'gazdasági holtsezson; eseménytelen politikai élet'. ⊕ A megnevezés a nyári időszak eseménytelenségére emlékeztet (például az uborkaérésre). – A magyarban: →*uborka* + →*sezson* összetételi tagokból áll. ⊖ Egyéb, régi megnevezések: *uborkaévad* 'ua.' (1877: NSz.); *uborkaidény* 'ua.' (1887: NSz.); stb. Ugyanezzel az utótaggal: *holtsezson* 'ua.' (1899/: NSz.); ehhez vö. fr. *morte-saison*; ném. *Saison morte*: 'uborkaszezion'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *sezson, uborka*

uccu A: 1777 *uttzu* (NSz.); 1786 *uszsú* (NSz.); 1787 *Utszu* (NSz.); 1794 *Uczu* (NSz.); 1808 *Ufzu, Uzfufz* (Sándor I.: Toldalék); 1815 k. *husz* (Kassai: Bef. 65); 1861 *utczó* (NSz.); NYJ. *huccu* (MTsz.); *jucczu* (ÚMTsz.) **J:** '(indulatszó az ősztönzésre, serkentésre) | (zum Ausdruck des Anspornens)'

■ Belső keletkezésű, valószínűleg származékszó egy relatív fiktív tőből. | ⊕ Az *-sz* gyakorító képzős relatív tő azonos az →*uszít* tövével. A szóvég *-u* képzőnek tűnik, funkciója

azonban tisztázatlan. A szóban egy szó belseji *sz* > *ssz* megkettőzés és *ssz* > *cc* affrikálódás ment végbe. Eredetileg a kutyák uszítására vonatkozhatott. (⊕) Onomatopoetikus értelmezése téves.

📖 Kelemen J.: Monds. 218; TESz.; EWUng. • Vö. *uszít*

udvar A: 1075/ *hudwordienfium* [sz.] [HN.] [lat. végződés] (MNL (OL) Dl. 238483); 1093/ *Vdworc* [HN.] (MNL (OL) Dl. 206963); 1093/ *Oduary* [sz.] [HN.] (MNL (OL) Dl. 248764); [1200 k.] *hýmufuduor* [HN.] (An. 17.); 1209 *Odort* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 461); 1211 *udori* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1372 u./ *oduary* [sz.] (JókK. 83); 1395 k. *vtuar* (BesztSzj. 496.) **J:** **1.** 1075/ 'nemesi kúria; az uralkodó székhelye | Edelsitz; Wohnsitz des Herrschers' (MNL (OL) Dl. 238483) (↑); **2.** 1476 k. 'az uralkodó kísérete, környezete | Hofstaat' (SzabV.); **3.** 1506 ? 'a házhoz tartozó, rendszerint körülkerített tér | zum Haus gehörender, meistens umschlossener Platz, Hof' # (WinklK. 203), 1510 'ua.' (NyK. 28: 75); **4.** 1585 'a Nap v. Hold körüli fénygyűrű | Hof um Sonne und Mond' (Cal. 471); **5.** 1585 k. 'tanya, major, (paraszt)gazdaság | Meierhof, Bauernhof' (Gl.); **6.** 1739 'vmit körülvevő elszíneződés | Verfärbung um etw' (NSz.); **7.** 1749 'felület része (pl. a címer egyik része) | Teil einer Fläche (zB. Wappenfeld)' (NSz.); **8.** 1784 'felület, terület | Fläche, Flächeninhalt' (NSz.); **9.** 1887 'a vejsze része | Teil der Reuse' (Herman: HalK. 836) **Sz:** ~**i** 1138 [HN.] (MNL (OL) Dl. 286216); 1211 [HN.] (Oklsz.) (↑) | ~**os** 1230 *Vduoros* [szn.] (Oklsz.) | ~**ol** 1476 k. *odwarlany* [sz.] (SzabV.) | ~**iatlan** 1644 *udvaritlanság* [sz.] (Kertész: Száll. 154) | ~**ias** 1664 *udvariás* (Kertész: Száll. 154) | ~**onc** 1835 *udvaroncz* (Tzs. *Höfling* a.)

■ Szláv jövevényszó. | (⊖) Óe. szl. *dvorb* 'udvar, ház folyosója; kastély, fejedelmi udvar'; szbhv. *dvor* 'ua.'; szlk. *dvor* 'ház udvara; udvarház, kúria; nemesi birtok; kíséret', (R.) 'érték, jószág, gazdaság'; or. *δβορ* 'háztáji udvar; parasztház; udvarház, kúria; fejedelmi v. uralkodói udvar; stb.'; stb. [indoeurópai eredetű; vö. óind *dvāram* 'kapu'; stb.]. (⊕) A szó eleji *u* a mássalhangzótorlódás feloldására szolgál. A szó az 1., 2. jelentésben nagyon hamar meghonosodott az államszervezet nyelvében, a szláv szó eredeti jelentésének megfelelő 3. jelentés valószínűleg már sokkal korábban megtalálható volt a magyarban, mint az az adatai alapján kimutatható (esetleg éppen azelőtt vagy egyidőben az 1., 2. jelentésekkel). A jelentéstanához vö. ném. *Hof* 'a házhoz tartozó, körbezárt terület; majorság, tanya, parasztudvar; udvartartás; a Nap v. Hold körüli fénygyűrű; stb.'; fr. *cour* 'a házhoz tartozó udvar; uralkodói v. fejedelmi udvar; udvartartás; stb.'; stb. A 6–9. jelentés metafora.

📖 Kniezsa: SzlJsz. 539; TESz.; EWUng. • Vö. *habán, nádor, pályaudvar, udvarnok, verőce*

udvarnok Δ A: 1075/ *hudwornicum* [lat. végződés] (MonStrig. 1: 57); 1093/ *wdwornuk* [HN.] (MNL (OL) Dl. 207056); [1118/] *udvarnicorum* [lat. végződés] (PRT. 10: 500); 1138/ *vduornic* [HN.] (MNY. 32: 205); [1151 k.] *udornici* [lat. végződés] (PRT. 1: 600); 1199 *utuarnicis* [lat. végződés] (HOkm. 2: 1); 1206 *Vduornuk* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 237); 1206 *Wduarnoc* [HN.] (FNESz. *Bélaudvarnok* a.); 1217 *odwomicos* [lat. -os végződés] (Oklsz.); 1249 *Vduornoc* [HN.] (Fejér: CD. 5/1: 315); 1335 *Wduarnok* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 119); 1452 *Wdwarnak* [HN.] (Oklsz.) **J:** **1.** 1075/ 'az udvarhoz tartozó, kézművességgel, földműveléssel szolgáló ember | Angehöriger eines Gutshofs, Handwerker, Bauer' (MonStrig. 1: 57) (↑); **2.** 1748 'udvaronc | Höfling' (Kreszn.)

■ Szláv jövevényszó. | (⊖) Óe. szl. *udvorьnikъ* 'vazallus, hűbéres'; szbhv. *dvornik* 'felügyelő, főudvarmester; jószágigazgató'; cseh (R.) *dvornik* 'udvarbíró, jószágigazgató', *udvornik* 'udvarképes nemes'; or. *δβορник* 'jobbágy, inas, (udvari) mindenes, cseléd, házmester, házfelügyelő', (R.) 'vendéglős, fogadós, vendéglőtulajdonos'; stb. [< szláv **dvorb* 'udvar'; vö. →*udvar*]. (⊕) Egyes szláv változatok szó eleji *u*-ja előljárószó, amelynek funkciója egybeesik a magyar adesszívuszraggal. Egy *u* nélküli szláv változat átvételének esetében szó eleji

mássalhangótörklődés feloldása történt; vö. →*udvar*. Másrészt, egy szó eleji *u*-t tartalmazó szláv változat átvételénél ez a szókezdet megkönnyíthette az →*udvar* szó elejének keletkezését és megszilárdulását. A régi szláv nyelvi jelentések magasabb társadalmi rangra utalnak, a magyar szó pedig szolgarendű, kézművességgel szolgáló társadalmi réteg neve volt, fel kell tennünk, hogy a jelentésváltozás a magyarban következett be; vö. a hasonló, újabb orosz jelentésfejlődést is. A 2. jelentés nyelvújítás kori. ☉ A szó ma ritkán, főleg történelmi szövegekben fordul elő.

📖 Kniezsa: SzlJsz. 540; Vasmer-Eml. 23; TESz.; EWUng. • Vö. *udvar*

ufó A: 1967 *UFO-knak* (Népszava 1967. dec. 3.: 6); 1972 *UFO* (ÚMLex. kiegészítő kötet); 1992 *ufó* (KDSz.) **J:** 1. 1967 'azonosítatlan repülő tárgy | unbekanntes Flugobjekt' (Népszava 1967. dec. 3.: 6) (↑); 2. 1992 'földönkívüli létforma | außerirdisches Wesen' (KDSz.) (↑)

■ Nemzetközi szó. | ☉ Ném. *UFO, Ufo*; ang. *UFO, U.F.O., Ufo, ufo*; ol. *UFO*; stb.: 'azonosítatlan repülő tárgy'. Az angolból terjedt el [betűszó az ang. *unidentified flying object* 'ismeretlen repülő tárgy' szavakból]. ☞ A magyarba főleg az angolból került. ☉ A 2. jelentés valószínűleg a magyarban keletkezett.

📖 EWUng. • Vö. *faktum, flotta, objektum*

ugar A: 1299/ *vgar* (MHH. 1: 177); 1779 u. *ugorlás* [sz.] (NSz.); NYJ. *igar* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1299/ 'először felszántott föld | Neubruch' (MHH. 1: 177) (↑); 2. 16. sz. második fele 'felszántott állapotban pihentetett föld | Brachfeld; Brache' (MNY. 60: 105)

■ Jövevényszó egy déli szláv vagy nyugati szláv nyelvből. | ☉ Blg. *yzap*; szbhv. *ugar*; szlk. *úhor*; le. *ugór*; stb.: 'ugar, parlag' [eredeti jelentése 'égetéssel nyert szántóföld' volt szláv **u* [igekötő] + **gorъ* 'égés' tagokból áll]. ☉ Megfelelői a keleti szláv nyelvekben is megvannak; további megfelelői: albán *ugar* 'ugar, parlag'; rom. *ogor* 'szántóföld; ugar'. ☉ Az 1. jelentés főleg a lat. *novalis* 'új szántás' szóval határozható meg, amellyel a magyar szót az okiratokban és szótárakban gyakran értelmezik. Mivel ennek a latin szónak 'parlagon heverő szántóföld' jelentése is volt, lehetséges, hogy néhány nyelvemlékben a lat. *novalis* szót az *ugar* 2. jelentésével ábrázolták. Ez által azonban az 1. jelentés valódisága nem vonható kétségbe, mivel az a szövegkörnyezetből egyértelműen következik.

📖 MNY. 46: 113; Kniezsa: SzlJsz. 541; TESz.; EWUng. • Vö. *zsarátnok*

ugat A: 1372 u./ *vगतuala* (JókK. 153) **J:** 1. 1372 u./ '(állat, főleg kutya) több, egymást követő, szagatott, mély hangot ad | bellen' # (JókK. 153) (↑); 2. 1519 '(személy) acsarkodik, rosszat mond vkire; kellemetlenül sokat beszél, fecseg | jmdn anfeinden, jmdm Böses nachreden; faseln' (JordK. 1a)

■ Onomatopoeitikus eredetű. | ☉ A →*vakog* típusú hangjelenségek érzékeltetésére szolgálhatott. A szóvég *-gat* gyakorító-műveltető képző. A 2. jelentés metafora.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *eb-*

ugor A: 1839 *Ugori* nyelv [sz.] (TudGyűjt. 23/10: 77); 1864 *ugor* nyelveket (NyK. 3: 24) **J:** <MN> 1. 1839 'a magyar, vogul és osztják néppel kapcsolatos, rájuk vonatkozó | ugrisch' (TudGyűjt. 23/10: 77) (↑); 2. 1871 'finnugor | finnisch-ugrisch' (NyK. 10: 1) | <FN> 1864 'annak a finnugor nép- és nyelvcsoporthoz a tagja, amelybe a magyar, vogul és osztják tartozik | Ugrier' (NSz.)

■ Nemzetközi szó. | ⊕ Ném. *Ugrier, ugrisch*; ang. *Ugrian, Ugric*; fr. *Ougrien, ougrien*; or. *угри* [többes szám], *угорский*; stb.: 'ugor személy', 'ugor <mn>'. Tudományos szakszóként valószínűleg a németben keletkezett az ugor nyelvek és népek (magyar, osztják, vogul) megnevezéseként. Végső soron a török *onogur* népnévre megy vissza (vö. →*nándor*, →*úz*), így a magyarság idegen nyelvi megnevezésének etimójával azonos; vö. ném. *Ungar, ungarisch*; ang. *Hungarian*; fr. *Hongrois, hongrois*; stb. ⊕ A magyarba elsősorban a németből került át. ⊕ A melléknévi 2. jelentésben a szó az újbóli szakszóalkotás kísérleteként maradt fenn.

📖 Zsirai: FgrRok. 142; TESz.; EWUng. • Vö. *finnugor, nándor, úz*

ugrifüles A: 1820 *ugri füles* (NSz.); 1844 *ugrifüles* (NSz.) J: <MN> 1. 1820 'túláradó, szertelen, féktelen | überschwenglich' (NSz.) (↑); 2. 1844 'dőre, bolond(os) | närrisch, töricht' (NSz.); 3. 1857 'figyelmetlen, szórakozott, kapkodó | vorschnell, fahrig' (NSz.); 4. 1867 'mindenre használható | zu allem brauchbar' (NSz.) | <FN> 1. 1846 'szeleburdi, kapkodó személy | Springinsfeld' (Ballagi M.: MNKiegSz. *Springinsfeld* a.); 2. 1874 'nyúl | Hase' (CzF.)

■ Összetett szó. | ⊕ Az *ugri* 'ugráló, szökellő' (< →*ugrik* + *-i* (folyamatos) melléknévi igenévképző) + *füles* (→*fül*) összetételi tagokból keletkezett, jelzői alárendeléssel. De *-ó* (folyamatos) melléknévi igenévképzővel is: *ugrófüles* 'szilaj legényke, szeleburdi kislány' (1862: Ballagi M.: MNMSz. *Springinsfeld* a.). – Az előtag bizonyosan az utótag által kifejezett, hosszú fülű állat élénkségét, ide-oda ugrálását jelenti, amelyhez – az emberekre vonatkoztatva – a szórakozottság, szeleburdiság képzete is hozzájárult. Ma a szó a melléknévi 3. és a főnévi jelentésében használatos.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *fül, ugrik*

ugrik [1] A: 1548/ fel *vgordnac* [sz.] (Tinódi: Cronica k2a); 1585 *vgrom* [▽] (Cal. 1087); 1613 *Ki-ugornak* (NySz.); 1616 elő *úgorduánn* [sz.] (NySz.); NYJ. *ugardani* [sz.] (MTsz.) J: 1. 1548/ '(helyéről) rugalmas mozdulattal vmerre lendül, szökken | einen Sprung machen' # (Tinódi: Cronica k2a) (↑); 2. [*el-ik*] 1583 'elmenekül | entfliehen' (Nyr. 10: 469); 3. 1585 '(szikra) pattan | springen <Funke>' (Cal. 1011); 4. [főleg *ki-ik*] 1808 'kilép <szertéből> | austreten <aus dem Mönchsorden>' (Sándor I.: Toldalék); 5. [főleg *meg-ik*] 1838 '(mén, bika stb.) párosodik | bespringen' (Tsz. *Megugrotta* a.); 6. [*be-ik*] 1895 'bedől vminek | auf etw hereinfallen' # (NSz.); 7. [*be-ik*] 1904 'felkészülés nélkül vállal, és azonnal eljátszik vmely (színpadi) szerepet | einspringen' (Zolnay–Gedényi); 8. 1907 'feldühödik | sich erzürnen' (NSz.); 9. [*be-ik*] 1964 '(motor) működni kezd | anspringen <Motor>' (NSz.); 10. [főleg *el-ik*] 1972 'odalesz, elúszik <pénz> | draufgehen <Geld>' (ÉKsz.) Sz: **ugordik** 1548/ (Tinódi: Cronica k2a) (↑) | **ugrál** 1565 *ugrálík* 'szökd(écs)el, szökell | hüpfen' (MNy. 14: 209); 1907 'fontoskodik | sich wichtig machen' (NSz.) | **ugrándozik** 1574 *ugrándoznak* (NySz.) | **ugrat** 1594 *vghratta* 'ugrásra késztet, szökeltet | springen lassen' (Úriszék 231); 1897 'nevetségessé próbál tenni vkit | necken' (NSz.) | **ugraszt** 1783 *ugrasztó* [sz.] (NSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | ⊕ Az elsődleges tőváltozat az *ugor-* lehetett. A szó belseji *o* az *ik* végződés második szótagba való járulásának következtében került a szóba, amelyből azután a magánhangzó kiesett; ennek a folyamatnak az eredménye az *ugrik* alak. A 6. jelentéshez vö. (R.) *tréfát ugraszt* 'tréfál, tréfálgozik' (1748: NySz.), amellyel a 8. jelentés összefüggni látszik. Az előtaggal képzett alakok jelentése gyakran a ném. *springen* 'ugrik egyet; ugrál, szökell; stb.' különböző előtaggal képzett alakjainak hatására jöttek létre. ⊖ Idetartozik: az *ugrabugrál* 'ugrál, ugrándozik' ikerszó (1858/: Jókai: JubÖM. 31: 119), amelynek előtagja egy folyamatos melléknévi igenév *-a* képzővel az *ugrik* szóból. ⊕ Tisztázatlan idetartozású: 1292–1297 *Vgra* [sz.], [szn.] (ÓMOlv. 108). ⊕ A szláv nyelvekből való származtatása alaktani és hangtani okokból kevésbé valószínű.

📖 TESz., *ugrabugrál* a. is; NyK. 75: 54; EWUng. • Vö. *béka-*, *bokorugró*, *macska*-², *mitugrász*, *ugrifüles*

ügy **A:** 13. sz. eleje/ *ug* (KT.); 1481 e. *ud* (MNY. 85: 7); NYI. *júgy*, *ú'*, *új* (ÚMTsz.); *uty* (MTsz.) **J:** <HSZ> **1.** 13. sz. eleje/ 'olyan módon | so' # (KT.) (↑); **2.** 1416 u.¹ 'akkor | dann' (BécsiK. 3); **3.** 1416 u.¹ 'olyan mértékben, annyira | derart, dermaßen' # (BécsiK. 18); **4.** 1456 k. 'bizony, valóban; igen | wahrlich; ja' # (SermDom. 1: 283); **5.** 1527 'körülbelül | etwa' # (Heyden: Puerilium 64); **6.** 1636 'éppúgy | ebenso' (NySz.) | <MUT NÉVM> 1527 'olyan | solcher' (ÉrdyK. 169)

ugyan **A:** 13. sz. eleje/ *vg[o]n* (KTSz.); 1372 u./ *vgyan* (JókK. 105); 1528 *hugyan* (SzékK. 335); 1838–1845 *ujjan*, *Unyan* (MNYTK. 107: 36); NYI. *ugyant* [□] (MTsz.); *utyon* (MTsz.) **J:** <HSZ> **1.** 13. sz. eleje/ 'ügy, olyan módon | so' (KTSz.) (↑); **2.** 1416 u.² 'bizony, valóban | wirklich' (MünchK. 74ra); **3.** 1456 k. 'majdnem, csaknem | beinahe' (SermDom. 2: 143); **4.** 1519 'éppúgy | ebenso' (JordK. 735); **5.** 1848 '(türelmetlenség, sürgetés stb. kifejezésére) | <zum Ausdruck von Ungeduld, Anspornen usw.>' (NSz.) | <KSZ> **1.** 1474 'noha, bár | zwar' (BirkK. 2); **2.** 1527 'hanem | aber, doch' (Heyden: Puerilium 30)

■ A szócsalád alapja, az **ügy** belső keletkezésű, de kialakulásmódja vitatott. | **1.** Megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Egy *-l* ablatívuszraggal, palatalizációval és *l > ly > gy* affrikálódással keletkezett. **2.** Származékszó. | ⊕ Egy *-gy* névmásképzővel keletkezett. – Hasonló kialakulásmódhoz vö. →*hogy*¹, →*így*. □ ⊕ Az *o* mutató névmásból keletkezett, amely az *a*¹ (→*az*¹) eredeti változata, zártabbá válással. A szó eleji *ú* emfatikus nyúlás eredménye; vö. →*így*.

■ Az **ugyan** megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Az *ugyan* az *ügy* szóból *-n* határozóraggal keletkezett; vö. *hugyan* (→*hogy*¹), *ígyen* (→*így*) stb. A szó eleji *u* rövidsége az alapszó eredeti rövid magánhangzóját örizte meg.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ Mindkét szó eredetileg határozószó volt. Az *ügy* jelzői funkcióban vált névmássá. Az *ugyan* kötőszói funkciója összetett mondatokban alakult ki.

📖 MNY. 35: 150, 50: 320; TESz.; EWUng. • Vö. *az*¹, *csak-*, *isten-*, *ugyan-*, *ugye*

ugyan → *ügy*

ugyan-

I. ~ottan **A:** 1372 u./ *vgyanottan* (JókK. 147) **J:** 'a távolabbi azonos helyen | ebendort' | ~**itten** **A:** 1486 k. *vgyan Iththen* (MNY. 21: 115) **J:** 'a közelebbi azonos helyen | ebenda' | ~**akkor** **A:** 1574 *wgiä azkor* (MNY. 62: 354) **J:** 'azonos időpontban | zur gleichen Zeit' # | ILYENEK MÉG: ~**ott** 'a távolabbi azonos helyen | ebendort' (1527: ÉrdyK. 656); ~**itt** 'a közelebbi azonos helyen | ebenda' (1577 k.: OrvK. 18); ~**onnan** 'a távolabbi azonos helyről | vom selben Platz' (1585: Cal. 526)

II. ~azon **A:** 1416 u.³ *vgan azon* (AporK. 106) **J:** '(szintén) pontosan az, ugyanaz | der-/die-/dasselbe' | ~**ő** **A:** 1503 *vgyan eő* (MNY. 60: 106) **J:** '(pontosan, szintén) az a személy | gleichfalls er/sie/es' # | ~**annyi** **A:** 1519 *vgyan annee* (JordK. 30a) **J:** 'pontosan annyi | ebensoviel' # | ILYENEK MÉG: ~**az** 'pontosan az | der-/die-/dasselbe' (1519 k.: DebrK. 277); ~**ez** 'pontosan ez | der-/die-/dasselbe' (1587: MNY. 62: 354); ~**ily** '(szintén) pontosan ilyen, ugyanilyen | gleich' (1604: Szenczi Molnár: Dict. Xóes a.)

III. ~is **A:** 1514 *vgianis* (LobkK. 347) **J:** <HSZ> 1514 'valóban, bizony | wahrlich' (LobkK. 347) (↑) | <KSZ> 1527 ? 'mert, tudniillik | nämlich' # (ÉrdyK. 141), 1594 'ua.' (Berrár:

TörtMondt. 148) | ~**csak** **A:** 1552 *Vgyan chac* (Heltai: Dial. F6B) **J:** 1. 1552 'valóban; alaposan | wirklich; tüchtig' (Heltai: Dial. F6B) (↑); 2. 1577 'szintén | ebenfalls' # (Nyr. 74: 372)

IV. ~egy **A:** 1528 *vġan eg* féle (SzékK. 178) **J:** 'azonos, ugyanaz | der-/die-/dasselbe'

■ Összetélteli előtag, azonos az **ugyan** (→*ügy*) szóval. | ⊕ Az összetett szók a mondatokban a hanghatár eltolódásával keletkeztek; az előtagnak minden csoportban nyomtékositó funkciója van. Az *ugyanis* kötőszóvá vált, más *ugyan-* előtagú összetételek alkalomadtán ezzel a szófajjal helyettesíthetők (pl. *ugyanakkor* 'ellenben, viszont, de, azonban', *ugyancsak* 'is'). – Az utótagok (címszók kivételével): *akkor, azon* (→*az*¹).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *annyi, az¹, csak, egy, is, itt, ott, ő, úgy*

ugye **A:** 1585 *Vgye* (Cal. 977); 1807 *Úgye* (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **J:** 1. 1585 'nemde? | nicht wahr?, wirklich?' # (Cal. 977) (↑); 2. 1604 'lám, valóban, bizony | fürwahr, wahrlich' # (Szenzi Molnár: Dict. *Bábae* a.); 3. 1923 k. 'töltelékszóként' | {als Füllw.}' (Nyr. 74: 49)

■ Összetett szó. | ⊕ Az →*ügy* határozószó + →*-e* 'vajon' tagok szervesen összetétele. Olyan kérdő mondatokban keletkezett hangeltolással, ahol az állítás helyességének megerősítése szükséges. Eredetileg kérdő határozószói funkciója volt; később nyomtékositó funkcióban, ill. jelentés nélküli töltelékszóként használták.

📖 Kelemen J.: Monds. 192; TESz.; EWUng. • Vö. *-e, ügy*

uhog × **A:** 1616 *uhughattok* [sz.] (NySz.); 1795 k. *Uhogni* [sz.] (NSz.) **J:** 'huhog | uhuen'

uhu **A:** 1822 *Uhu* (NSz.) **J:** 'barna, fekete mintás tollazatú védett bagolyfajta, a legnagyobb európai bagoly | Uhu (*Bubo bubo*)'

■ A szócsalád időrendben legkorábbi tagja, az **uhog** onomatopoetikus szó. | ⊕ A szótó a →*huhogat* szócsaládjának tövével függ össze; vö. még 1372 u./ .v.v.v. '«a galamb turbékolását utánzó szó»' (JókK. 73). A szóvég -g gyakorító képző. A hasonló onomatopoetikus szavakhoz más nyelvekben vö. →*huhogat*.

■ Az **uhu** onomatopoetikus szó. | ⊕ Az *uhu* onomatopoetikus főnévként az *uhog* szóval párhuzamosan keletkezett, az állattani szaknyelvben és a köznyelvben való elterjedéséhez feltehetőleg a ném. *Uhu* 'nagy európai bagoly' is hozzájárult. ⊖ A (N.) *buha* 'bagoly' (1797: SzT.) nem tartozik ide; ez a rom. *buhă* 'ua.' szóból jött létre. A (N.) *buhu* ~ *puhu* 'uhu' (1840: MTsz. 1: 194) egyrészt a *buha*, másrészt az *uhu* hatását tükrözi; vö. még (N.) *buhog* 'huhog' (MTsz. *buhog* a.).

📖 TESz.; Kiss J.: Mad. 199; EWUng. • Vö. *huhogat*

uhu → *uhog*

uj † **A:** 1347 *Koluswy* (PRT. 8: 232); 1395 k. *vġa* (BesztSzj. 43.) **J:** 'nagybácsi | Onkel'

■ Szláv jövevényszó. | ⊕ Szbhv. *ujac*; szlk. *ujec*; le. *wuj*; or. *yŷ*, (N.) *eyŷ*; stb.: 'nagybácsi az anyai részről' [indoeurópai eredetű; vö. lat. *avus* 'nagyapa'; gót *awô* 'nagyanya'; stb.]. ⊕ Az *uja* változatból E/3. személyű birtokos személyjellel keletkezhetett, amely a tőhöz kapcsolódott; vö. →*bátya*

📖 MNy. 66: 327; EWUng.

új **A:** 1037/ *Abawýuar* [HN.] (MNL (OL) Dl. 200953); 1177/ *Výuar* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 189); 1193 *Ojvduor* [HN.] (MNL (OL) Dl. 27); 1198/ *Víwar* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 58); 13. sz. *eleje/ vy* (KTSz.); 1233 *Oýufoluu* [HN.] (MNY. 10: 428); 1372 u./ *megvýyoytuán* [sz.] (JókK. 154); 1774 *Újj-Módja* (NSz.) **J:** 'rövid idő óta meglevő, nem régi, friss, modern | neu, frisch, zeitgemäß' # **Sz:** ~**ság** (†1235) 13. sz. második fele/ ? *Wýsag* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 285); 1372 u./ *výfagott* 'új dolog, újdonság | Neuheit' (JókK. 54); 1763 'hírlap, napilap | Zeitung' (Szily: NyÚSz.) | ~**ít** 1372 u./ [sz.] 'visszahoz, szerez, ismét | wiederholen' (JókK. 154) (†); 1560 k. 'megújít, felfrissít, kicserél | erneuern' (GyöngySzt. 4351.); 1972 'elcsen, lop | stehlen' (ÉKsz.) | ~**ul** [ma főleg *meg~*] 1416 u.¹ *megvyolafat* [sz.] (BécsiK. 285) | ~**ulat** 1416 u.² *m̄g výolatban* 'megújítás, felfrissítés | Erneuerung' (MünchK. 25va) | ~**ító** 1490 k. *t[em]pl[o]mvyetoknak* '(meg)újító, felfrissítő személy, reformer | Erneuerer' (NagyvGl. 183.) | ~**ítás** 1493 k. *meg v̄yoytásának* (FestK. 344) | ~**onc** 1787 *ujonc* (Szily: NyÚSz.) | ~**donság** 1792 *újdóni-ság* (Baróti Szabó: Kisdedsz.) | ~**ságol** 1792 *Újságolni* [sz.] (Baróti Szabó: Kisdedsz.) | ~**ráz** 1843 *ujráztatják* [sz.] (Regélő 1843. febr. 9.: 375) | **meg-hodik** 1855 *megujhodása* [sz.] (PNapló 1855. szept. 25.: [1]) **R:** ~**an** 1372 u./ *výan* 'újként | als neu' (JókK. 67) | ~**abban** 1372 u./ *výaban* 'ua.' (JókK. 67); 1519 k. 'újra | aufs neue' (DebrK. 378); 1735 ? 'mostanában, az újabb időkben, manapság | neulich, heutzutage' (MNY. 55: 551); 1838 'ua.' (NSz.) | ~**onnan** 1416² *výonnan* 'ismét, újra | wieder, aufs neue' (MünchK. 32vb) | ~**ra** 1759 ? *újra* fogni 'ismét | wieder' (NSz.) | ~**donna új** 1770 *Ujj donan Uj* 'vadonatúj | nagelneu' (MNY. 60: 493) | ~**donat új** 1792 *ujdonat uj* 'ua.' (NSz.) | ~**ból** 1818 *újbol* 'ismét | aufs neue' (MKurir 1818. jún. 30.: 426); 1845 ? *újból* 'ismét, megint | aufs neue' (NSz.)

■ Örökség a finnugor korból. | ⊕ Zűrj. (Sz.) *vjl'*; votj. (Sz.) *vjl'*; cser. (KH.U.) *u*; md. (E.M.) *od*; finn *uusi*; lp. (norv.) *odås*: 'új' [fgr. *βud'e 'ua.']. ⊕ A szó eleji *β eltűnéséhez vö. →*ón*, →*öt*; a finnugor *d' > m. j hangváltozáshoz vö. →*fajd*, →*fej*¹ stb. A szó eleji magánhangónyúlás már az ősmagyarban végbemehetett.

📖 TESz.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *szék-, újfent, vadonatúj*

újfent **A:** 1831 *Újfent* (TudGyűjt. 15/8: 60); 1838 *új fent* (NSz.); 1842/ *újfent* (NSz.) **J:** 'újra, ismét, megint | aufs neue'

■ Összetett szó. | ⊕ Valószínűleg az →*új* + *fent* 'azelőtt, korábban <említett>' (→*fenn*) tagokból keletkezett, valószínűleg határozói, szeretlen alárendeléssel. Az utótagnak nyomatékosító funkciója van; vö. még *új módra, új formán* 'újra' (1708: Pápai Páriz: Dict. *Növe* a.). Az előtagnak egy különböző határozóragokkal ellátott alakban betöltött szerepe ugyancsak az időmeghatározás; vö. *újabbán, újonnan, újra* stb. (→*új*). A magyarázat nehézsége, hogy az →*új* szó ragozott alakban csak ritkán használatos határozói szószerkezetben; a ragtalan melléknév hasonló szerepéhez vö. *jó holval* 'hajnalban, korán reggel' (1519: JordK. 616); *nagy hirtelen* 'nagyon gyorsan' (1521: TelK. 339); stb.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *fenn, új*

ujj¹ **A:** 1372 u./ *výay* (JókK. 103); 1590 *Vii* (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 89); 1643 kis *új* (Comenius: Jan. 50) **J:** 1. 1372 u./ '⟨emberi, állati végtagon⟩ kéz, láb mozgatható végső nyúlványai közül vmelyik | Finger, Zehe' # (JókK. 103) (†); 2. 1416 u.³ 'a kéz ujjaira való bilincs | Handfessel' (AporK. 164); 3. 1743 '⟨mértéknévként⟩ 1/12 láb | Fingerbreit ⟨Maßeinheit⟩' (NSz.); 4. 1756 e./ 'a kesztyűnek egy-egy ujj fedésére való része | Handschuhfinger' (NySz.) **Sz:** ~**ú** [csak szókapcsolatban] 1389 *Hothwyw* [SZN.] (NytudÉrt. 68: 95) | ~**acska** 1416 u.³ 'a kéz ujjaira való bilincs | Handfessel' (AporK. 164); 1585 *Výotska* 'pici ujj | Fingerchen' (Cal. 323) | ~**nyi** 1510 *keet vyne* (MargL. 86)

■ Örökség az uráli korból. | ⊕ Vog. (T.) *tolā* 'ujj; (karika)gyűrű'; osztj. (V.) *luj*, (Vj.) *juj* 'ujj'; – mot. *taje-da* 'ua. <E/3. személyű birtokos személyjellel>'; tajgi *taja-m* 'ua. <E/1. személyű birtokos személyjellel>' [uráli **sudʒ* 'ujj']. ⊕ A szó eleji **s* kieséséhez vö. →*epe*, →*ősz*²; a szó belseji **δ*' > m. *j* hangváltozáshoz vö. →*fej*¹, →*új*; vö. még esetleg az →*ujj*² szó belseji *j* hangjának hatását. A vogul adat (↑) bizonyíthatja a másodlagos 2. jelentés idetartozását.

📖 NyK. 40: 355; MNy. 61: 298; TESz.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *közép-, ujj*²

ujj² **A:** 1495 e. *vjaba* (GuaryK. 113); 1527 *keonthefwyath* (Heyden: Puerilium 67); 1631 *újából* (Nyr. 9: 329); 1803 *ujj* (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Ärmel* a.) **J:** 'ruhadarabnak a kart fedő része | Ärmel' # **Sz:** ~**atlan** 1531 *wyotlan* (ÉrsK. 417) | ~**as** 1585 *Vyas* ruha <MN> (Cal. 635); 1836 *Ujjas* 'kiskabátféle ruhadarab | Wams' (Fogarasi: MNZsebsz.)

■ Vitatott eredetű. | 1. Örökség az uráli korból. | ⊕ Vö. vog. (T.) *tejat* 'ruhaujj'; osztj. (V.) *lit*, (DN.) *tit* 'ua.'; zürj. (Sz.) *soj* 'kar'; votj. (Sz.G.) *suj* 'ua.'; cser. (KH.U.B.) *šokš* 'ruhaujj'; lp. (norv.) *soaggja* 'ua.; szárny'; – jur. *čū* 'ruhaujj'; szelk. *tynang*, *tönak* 'ua.'; kam. *tu* 'ua.'; stb. [uráli **soja* 'kar; ruhaujj']. ⊕ A szó eleji **s* eltűnéséhez vö. →*áll*¹, →*ég*² stb. ⊕ A rokon nyelvek megfelelőinek jelentésösszefüggéshez vö. ném. *Arm* 'az ember mellső végtagjai, kar' : *Ärmel* 'a kart takaró ruharész'; or. *pyka* 'kar' : *pykae* 'ruhaujj'. 2. Jelentéskülönülés. | ⊕ Az →*ujj*¹ szóból keletkezett. A jelentésváltozás 'ujj' > 'ruhaujj' metaforán alapulhat, de a kétféle rokon nyelvi megfelelő ennek a feltételezésnek ellent mond. A (R.) *ujj* 'bilincs' (1416 u./³: AporK. 122) az →*ujj*¹ szóhoz tartozik.

📖 MNy. 61: 298; TESz.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *ujj*¹

ujjong → *ujjongat*

ujjongat × **A:** 1702 *Ujjáगत* (NySz.); 1752 *újongatott* (MNy. 60: 493); 1792 *ujjongatni* [sz.] (Baróti Szabó: *KisdedSz. Üvölteni* a.); 1794 *ujjugatok* (NSz.); 1795 k. *Ujngatni* [sz.] (NSz.); 1825 k./ *Ujjogató* [sz.] (NSz.) **J:** '(örömében) kurjongat, kiabál, ordítózik | johlen, grölen'

ujjong **A:** 1828 *ujjongással* [sz.] (TudGyűjt. 12/4: 58); 1837–1843/ *ujjongás*-féle [sz.] (NSz.); 1838 *újongva* [sz.] (NSz.) **J:** 'ujjong, sikongat, ujjong, örvendez, örömujjongásban tör ki | jauchzen, jubeln'

■ Onomatopoetikus eredetű. | ⊕ Mint (részben) hasonló hangalakú és a funkciójú onomatopoetikus szóhoz, valamint az *ujjongat* szó *ujjáगत* változatához vö. →*kurjongat*. A szóvég gyakorító-műveltető képző, gyakorító képző. A szó belseji *n* inetimologikus. ⊕ Valószínűleg idetartozik: *ujjé* <az öröm kifejezésére szolgáló indulatszó> (1884: NSz.).

📖 TESz. *ujjong* a.; EWUng.

ukáz Δ **A:** 1711 *ukázzát* (MNy. 74: 423); 1794 *Ukafeja* (NSz.); 1808 *Ukas* (NSz.); 1814 *Ukázs* (NSz.); 1848 *ukászilag* [r.] (NSz.) **J:** 1. 1711 'az orosz cár kibocsátott rendelete | Erlaß des Zaren' (MNy. 74: 423) (↑); 2. 1847 'rendelkezés, parancs | Verordnung, Befehl' (Nyr. 87: 473)

■ Orosz jövevényszó, a német közvetítésével is. | ⊕ Or. *указ* 'a cári, elnöki rendelet'; – vö. még ném. *Ukas*, (R.) *ukase* 'ua.; parancs, utasítás'. Az oroszban a szláv **u* [igekötő] + **kazb* 'figyelmeztetés, intés' tagokból áll. ⊕ Megfelelői: ang. *ukase* 'a cárok rendelete'; fr. *oukase*, *ukase* 'ua.'; le. (R.) *ukaz* 'ua.; erőszakos, szigorú parancs'; stb. ⊕ A szó keletkezése összefügg

a cári birodalom katonai és diplomatikus kapcsolataival a Rákóczi-féle szabadságharc alatt (a 18. sz. elején).

📖 Nyr. 87: 473; TESz.; MNy. 74: 423; EWUng.

ukmukfukk **A:** 1912 *ukkmukkfukk* (NSz.) **J:** 'hirtelen, gyorsan, se szó, se beszéd | (auf) Knall und Fall'

■ Játszi szóalkotás útján keletkezett ikerszó. | ⊕ A *mukk* (→*mukkan*) szóból keletkezhetett. A kialakulásmódjához vö. *pif-paf-puf* (→*piff-puff*). Az eredeti jelentése esetleg 'egy mukkanás nélkül' lehetett.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *mukkan*

ukrán **A:** 1916 *ukránok* (Nyr. 45: 80) **J:** <FN> 1916 'főleg Ukrajnában élő, keleti szláv nyelvet beszélő nép tagja | Ukrainer' # (Nyr. 45: 80) (↑) | <MN> 1916 'az ukránokkal kapcsolatos, rájuk vonatkozó, tőlük származó | ukrainisch' # (Nyr. 45: 80) (↑)

■ Elvonással keletkezett. | ⊕ A (R.) *Ukránia* 'Ukrajna' [HN.] (1757: Nyr. 45: 80) szóból ered; ez a latinított alakja az *Ukrajna* 'ua.' [HN.] (1636: Nyr. 81: 490) [< or. *Украина* 'ua.', az or. *краї* 'szél, perem; határterület' alapján]. A latinítás hangátvetéssel történt, bizonyosan a lat. *Polonia* 'Lengyelország', *Litvania* 'Litvánia' stb. helynevek hatására. – Hasonló elvonáshoz vö. →*norvég*.

📖 Nyr. 81: 489; TESz.; EWUng. • Vö. *karaj*¹

uláner → *ulánus*

ulánus Δ **A:** 1749 *Ulanusoknak* (Nyr. 87: 351); 1792 *Ulánusai* (NSz.); 1800/ *hulánus* (Nyr. 87: 352); 1841 *uhlán* (Nyr. 87: 352); 1854 *uhlános* (Nyr. 87: 352); NYJ. *holány* (ÚMTsz.) **J:** 'dzsidás lovas katona | Ulan'

uláner Δ **A:** 1787 *Úlánerek* (Nyr. 87: 351); 1788 *Holaner* (MNy. 70: 228) **J:** 'ulánus | Ulan'

■ A szócsalád alapja, az **uláner** német (au.) jövevényszó. | ⊖ Ném. *Ulan*, (au.) *Ulaner*, (B.) *holaner*: 'lándzsával felfegyverzett lovaskatona' [< le. *ulan* 'könnyű (tatár) lovas lándzsával']. A lengyel szó az ukr. *улан* 'ua.' szón keresztül, végső soron a törökre megy vissza; vö. tat. (Kr.) *oγul*; csag. *oγul*; stb.: 'vkinek a fia; fiú'. ⊗ Megfelelői: fr. *uhlan*; or. *улан*; stb.: 'ulánus, dzsidás'. ⊕ Az *ulánus* az *uláner* alapján jött létre latinosítással, bizonyosan az -s melléknévképző hatására.

📖 Nyr. 87: 350; TESz.; EWUng.

ulti → *ultimó*

ultimátum **A:** 1792 *Ultimátumok* (NSz.) **J:** 'a legvégső felszólítás | Ultimatum'

■ Nemzetközi szó. | ⊖ Ném. *Ultimatum*; ang. *ultimatum*; fr. *ultimatum*; stb.: 'ultimátum', az angolban 'alapelv; (vég)következtetés' is. Vö. még lat. (ú.) *ultimatum* 'végső akarat' [< lat. (k.) *ultimatus* 'utóbbi' < lat. (kés.) *ultimare* 'végére jár; végére ér']. A diplomatanyelv szakszavaként először az angolban adatolt. ⇒ ⊕ A magyarba főleg az újkori latinból és a németből került.

ultimó A: 1814 *ultimo* (NSz.); 1845 pagát *ultimó* (NSz.) **J:** 'az utolsó ütés (kártyajátékban) | letzter Stich (im Tarockspiel) bzw. Zuruf beim letzten Stich'

ulti A: 1917 *ultibemondás* (Zolnay–Gedényi) **J:** 1. 1917 'utolsó ütés (kártyajátékban) | letzter Stich (im Kartenspiel)' (Zolnay–Gedényi) (↑); 2. 1930 'magyar kártyával rendszerint hármásban játszott, egy fajta kártyajáték | Art Kartenspiel mit ungarischen Spielkarten' (Zolnay–Gedényi) **Sz:** ~**zik** 1930 *ultizik* (Zolnay–Gedényi)

■ A szócsalád alapja, az **ultimó** szófajváltás eredménye. | (△) A (R.) *ultimó* [határozószó] 'utoljára, végül' (1748: NSz.) főnevesülésével keletkezett. A lat. *ultimo* 'ua.' szóra megy vissza [< lat. *ultimus* 'utolsó']. Szakszóként először a tarokk kártyajátékban fordult elő, az utolsó laphúzás megnevezésére, ill. az utolsó laphúzáskor való felkiáltásként.

■ Az **ulti** szórövidülés. | (△) Az *ultimó*-ból keletkezett, amelynek az eredeti jelentése metonimikusan átvonódott magára a kártyajátékra is.

■ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (◊) Idetartozik: (R.) *ultimó* 'a hó utolsó napja (mint fizetésnap)' (1894: PallasLex. *határidő* a.), ez a ném. *Ultimo* 'ua.' szóból ered.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ultimátum*

umbrella Δ A: 1785 *umbrellák* (MNY. 66: 103); 1810 *Umréllák* (MNY. 66: 103); 1854 *ombrella* (Heckenast: IdSzT.); NYJ. *ambrél* (MTsz.); *ambrella* (ÚMTsz.) **J:** 'ernyőfajta (pl. napernyő, esernyő) | (Sonnen-, Regen)schirm'

■ Nemzetközi szó. | (⊖) Ném. (R.) *ombrella*, *ombrello*, (R. B.) *åmbrell*; ang. *umbrella*; fr. *ombrelle*; ol. *ombrello*, *ombrella*, *umbrello* stb.: 'napernyő, esenyő'. Vö. még lat., (k.) *umbrella* 'ua.' [< lat. *umbra* 'árnyék']. (⇒△) A magyarba főleg az olaszból és a németből került.

📖 TESz.; EWUng.

un A: 1350 ? *Vntato* [sz.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 634); 1456 k. *vntato* [sz.] (SermDom. 2: 304); 1519 meg *vnnyak* [*n-j*] (CornK. 159); 1552 *ontalon* [sz.] (Heltai: Dial. H3b) **J:** 'elege van (vmiből), megelégel vmit | überdrüssig sein, etw satt haben' # **Sz:** ~**tat** 1350 ? [sz.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 634) (↑); 1456 k. [sz.] 'terhel, zaklat, alkalmatlankodik | belästigen' (SermDom. 2: 304) (↑) | ~**ás** 1493 k. meg *wnassal* (FestK. 400) | ~**talán** 1527 *wntalan* 'szüntelen, szakadatlan | unaufhörlich' (ÉrdyK. 77) | **unos-untalan** 1527 *wnof wntalan* (ÉrdyK. 378) | ~**alom** 1580 *unalom* (NySz.) | ~**almas** 1613 *únalmas* (NySz.) | ~**atkozik** 1619 meg *unatkozot* vala (NySz.) **R:** ~**tig** 1598 *untig* (NySz.)

■ Ismeretlen eredetű. | (△) Alaktani tulajdonságai miatt a magyar nyelv igen régi elemének tűnik.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *mind-*, *undokol*, *undorodik*

uncia A: 1533 *vncia* (Murm. 2608.) **J:** 1. 1533 'egy tizenketted rész | ein Zwölftel' (Murm. 2608.) (↑); 2. 1604 'egy fajta (kereskedelmi) súlymérték | Unze als Gewichtsmaß bzw. Masseneinheit, Handelsgewicht' (Szeneci Molnár: Dict. *Séxtula* a.)

■ Latin jövevényszó. | (⊖) Lat. *uncia* 'különböző mértékek egy tizenketted része', tkp. '(egy) egység', (k.) 'pénzmérték; egy fajta mérték' [< lat. *unus* 'egy']. (≈) Megfelelői: ang. *ounce*; fr.

once; stb.: 'uncia'. – A (R.) *unc* 'egy fajta súlymérték' (1556: OklSz. *unc* a.) a ném. *Unze*, (kfn.) *unz*, *unze* 'ua.' átvétele.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *oka*, *uniformis*, *unikornis*, *unitárius*

undok → *undokol*

undokol † [1] **A:** 1405 k. *vndoklem* (SchlSzj. 362.); 1456 k. *onduklyä* [l-j] (SermDom. 1: 348); 1470 *vnduklyä* [l-j] (SermDom. 2: 568); 1522 *vndokolyä* [l-j] (HorvK. 264) **J:** 'undoknak tart vmit, undorodik vmitől | verabscheuen; verachten' **Sz:** **undoklat** 1416 u.¹ *vndoklat̃a* 'undor, utálat | Ekel' (BécsiK. 158)

undok **A:** 1416 u.² *vndoc* (MüncK. 75ra); 1456 k. *onduk* (SermDom. 1: 351); 1495 e. *onduc*, *ondog* (GuaryK. 2, 17); 1533 *vndeek* (NyK. 46: 161) **J:** **1.** 1416 u.¹ 'ocsmány, rút, csúf, förtelmes, iszonyatos | garstig, ekelhaft, gräulich' # (BécsiK. 158) (↑); **2.** 1578 'szemérmetlen, szégyentelen | schamlos' (Bornemisza: ÖrdKís. 194) **Sz:** ~**ság** 1416 u.¹ *vndokfağ* (BécsiK. 167) | ~**ít** 1416 u.² *megvndokèita* 'utálatossá, fertelmessé tesz | ekelhaft machen' (MüncK. 66rb) | ~**ságos** 1495 e. *ondogfagos* 'undorító, utálatos, fertelmes | ekelhaft' (GuaryK. 13)

■ Származékszók. | ⊕ Az alapszó a →*un*; a tagok közti alaktani kapcsolat tisztázatlan. Lehetséges, hogy a szócsalád alapja az *undok*, amely az →*un*-ból jött létre *-dok* névszóképzővel; vö. →*ajándék* ~ *ajándok* stb.

■ Az **undokol** származékszó. | ⊕ Az *undok*-ból keletkezhetett *-l* igeképzővel. – De avval is számolni lehet, hogy a kiinduló elem az *undokol*; az alapszóból keletkezhetett a *-dokol* gyakorító képzővel; vö. *bujdokol* (→*bújik*), *fuldokol* (→*fűl*²) stb. Ebben az esetben az *undok* elvonás egy igéből.

📖 TESz. *undok* a.; EWUng. • Vö. *un*

undor → *undorodik*

undorodik [3] **A:** 1626–1627 *undorozik* [∇] (NySz.); 1723 *úndorodást* [sz.] (Nyr. 38: 398); 1806 *ondorodást* [sz.] (Nyr. 44: 127); 1830 *undorozsik* (NSz.) **J:** 'undora van, borzad, iszonyodik vmitől; irtózik, retteg vmitől | Abscheu, Ekel haben; es graut einem' #

undor **A:** 1772 *undor* (Szily: NyÚSz.) **J:** <MN> 1772 'undorító, förtelmes | ekelhaft' (Szily: NyÚSz.) (↑) | <FN> 1784 'utálat, borzadás | Ekel, Abscheu' # (NSz.) **Sz:** ~**ít** 1803 *undorító* [sz.] (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Ekelhaft* a.)

undorog × [1] **A:** 1799 *undorgók* [sz.] (NSz.); NYJ. *undorog* (ÚMTsz.) **J:** 'undorodik, undora van vmitől | Abscheu haben'

■ A szócsalád alapja, az **undorodik** származékszó. | ⊕ Valószínűleg az →*un*-ból keletkezett *-rodik* gyakorító-visszaható képzővel. A szó belseji *d* gyakorító képző. A jelentéshez vö. →*undokol*.

■ Az **undor** elvonás. | ⊕ Az *undor* elvonással keletkezett az *undorodik*-ből.

■ Az **undorog** származékszó. | ⊕ Az *undorog* az *undorodik* alapján *-rog* gyakorító képzővel jöhetett létre; vö. →*dudorog*.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ Nem tartozik ide: (N.) *ungorkodik* 'fáradozik' (1862/: NSz.), 'ugrat, húz, veszekedést szít' (1876/: NSz.); származékszó egy ismeretlen eredetű fiktív tőből.

undorog → *undorodik*

uniformis **A:** 1753 *Uniformissa* (MNy. 66: 103) **J:** <FN> 1753 'egyenruha | Uniform' (MNy. 66: 103) (↑) | <MN> 1790 'egyforma egységes | einförmig' (NSz.)

uniformizál **A:** 1868 *uniformizálására* [sz.] (NytudKözl. 7: 460); 1900 *uniformizál* (Tolnai: MagySz. *Uniformis* a.) **J:** 'egyformává, egységessé tesz | uniformieren'

■ Latin jövevénytörzs, német közvetítéssel is. | ⊕ Lat. *uniformis* 'egyforma', (k.) 'egyformaság, azonosság', (h.) *uniformis (vestitus)* 'egyenruha'; – vö. még ném. *uniform* 'egyforma', *Uniform* 'egyforma szolgálati öltözék' | lat. (k.h.) *uniformisare* 'egyformán alakít'; – vö. még ném. *uniformieren, uniformisieren* 'ua.'. A latin melléknév összetétel a lat. *unus* 'egy' + *forma* 'forma' alapján; vö. még fr. *uniforme* 'egyforma; egyenruha'. – A (R.) *uniformíroz* 'egyenruhába öltöztet, egyenlővé tesz' (1796: NSz.) a németből származik. Az *uniformíroz* : *uniformizál* összefüggéséhez vö. → *blamíroz* stb. – A *formaruha* 'egyenruha' (1789: TESz.) tudatos szóalkotással keletkezett összetétel a latinból (↑) vagy francia minta alapján; vö. még fr. *habit uniforme* 'ua.'.

📖 TESz., *formaruha* a. is; EWUng. • Vö. *forma, uncia*

uniformizál → *uniformis*

unikornis **Δ A:** 1395 k. *vnicornýs* (BesztSzj. 1048.); 1416 u./³ *vnikornis* (AporK. 94); 1807 *Únikornis* [csillagnévként] (NSz.) **J:** **1.** 1395 k. 'egyszarvú (mesebeli állat); orrszarvú | Einhorn (Fabeltier); Nashorn' (BesztSzj. 1048.) (↑); **2.** 1807 'egyszarvú (csillagkép neve) | Einhorn (Sternbild)' (NSz.)

■ Latin jövevénytörzs. | ⊕ Lat. *unicornis* 'egyszarvú (mesebeli állat)' [tükörfordítás a gör. *μονόκερος* 'ua.', *μονόκερος* 'egyszarvú' alapján; a latinban az lat. *unus* 'egy' és a *cornu* 'szarv' összetételi tagok alapján]. ⊗ Megfelelői: ang. *unicorn*; fr. *unicorne*; stb.: 'egyszarvú', (R.) 'orrszarvú'. ⊕ A szóvégi *s*-hez vö. → *április* stb. Az adatok alapján nem állapítható meg, hogy ennek a hosszú, egyenes szarvú, mesebeli lénynek mikor került át a neve egy fajta orrszarvúra. ⊗ Egyéb megnevezések: (R.) *egyszarvú* (1508: DöbrK. 45), ez tükörfordítás latin mintára (↑).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *kornéta, uncia*

unitárius **A:** 1638 *unitariusok* (Nyr. 95: 475); 1657–1658 *unitárius* (Nyr. 95: 476); 1845 *Unitár* (NSz.); 1863 *Unitáros* (Kriza [szerk.] Vadr. 296); 1882 *unitárus* (NSz.) **J:** <FN> 1638 'Szentháromság-tagadó (antitrinitárius) protestáns személy | Unitarier' (Nyr. 95: 475) (↑) | <MN> 1657–1658 'Szentháromság-tagadó (antitrinitárius) (felekezet, egyház) | unitarisch' (Nyr. 95: 476) (↑)

■ Latin jövevénytörzs. | ⊕ Lat. (e.ú.h.) *unitarius* 'unitárius <mn>', *unitarii* [többes szám] 'unitárius vallású személy' [< lat. *unitas* 'egység, modul, elem' alapján; a megnevezés azon alapul, hogy az unitáriusok a szentháromság tanait elutasítják, ill. Isten egységét hangsúlyozzák]. ⊗ Megfelelői: ném. *unitär, unitarisch, Unitarier*; fr. *unitaririen, unitarien*; stb.: 'unitárius <mn>', 'unitárius vallású személy'. ⊕ A szóvégi *s*-hez vö. → *ámbitus* stb. Az *unitárus* ~ *unitáros* változathoz vö. *patikárus* ~ *patikáros* (→ *patika*). Az *unitár* változat a ném.

unitär hatását mutatja. – A vallás korábbi megnevezéséhez vö. *unitária religió* 'unitárius vallás' (1600: Nyr. 95: 475); vö. még *unitária hit* 'ua.' (1813: Nyr. 95: 475).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *uncia*

unoka A: 1209 *Vnuca* [SZN.] (Oklsz.); 1211 *Vnca* [SZN.] (PRT. 10: 92); 1211 *Vnoca* [SZN.] (Oklsz.); 1227 *Vnaka* [SZN.] (Oklsz.); 1229 *Vnica* [SZN.] (Oklsz.); 1268 *Vanakatelke* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 5: 743); 1283 *Moharunukaya* (Oklsz.); 1446 *Onoka* [SZN.] (Oklsz.); 1763 *Unok* (NSz.) **J:** 1. 1209 'a szülők vmelyik gyermekének gyermeke | Enkel; Enkelin' # (Oklsz.) (↑); 2. 1263 'unokatestvér | Neffè' (Oklsz.)

■ Szláv jövevényszó. | ⊖ Szbhv. *unuk* 'unoka', *unuka* 'leány unoka'; le. *wnuk* 'unoka'; or. *внук* 'ua.', *внука* 'leány unoka'; stb. [indoeurópai eredetű; vö. lat. *anus* 'agg nő'; ném. (ófn.) *ano* 'ösanya'; stb.]. ⊕ A magyarba vagy a nőnemű alak került, vagy (amennyiben a hímneműt átvette) a magyar szó szóvégi *a*-ja elhalványult birtokos személyjel vagy esetleg kicsinyítő képző. A későbbi *unok* változat nehezen értelmezhető a szláv hímnemű alak átvételként, keletkezéséhez vö. sokkal korábbról: →*kolbász*, →*lapát* stb. A szó eleji *u* valószínűleg vokalizálódás eredménye; vö. →*oláh*, →*olasz*, továbbá a *vanaka* változat, amelynek szókezdő hangja egy elsődleges *v*-re utal. Azonban nem zárható kik, hogy a szó eleji *u* közvetlenül a szerbhorvátból jött. A 2. jelentés a magyarban keletkezett, ez a jelentés valószínűleg fontos szerepet töltött be az →*unoka*- szó keletkezésénél.

📖 Nyr. 44: 373; Kniezsa: SzlJsz. 541; TESz.; EWUng. • Vö. *déd*-, *unoka*-

unoka-

~**bátya A:** 1774 *Unoka Bátyámnak* (Nyr. 42: 224) **J:** 'idősebb, fiú unokatestvér | der ältere Cousin' # | ~**húg A:** 1774 *unoka huga* (Nyr. 42: 224) **J:** 'fiatalabb lány unokatestvér | die jüngere Cousine' # | ~**néne A:** 1774 *unokanénémmel* (Nyr. 42: 224) **J:** 'idősebb unokanővér | die ältere Cousine' # | ~**öcs A:** 1774 *unoka öttse* (Nyr. 42: 224) **J:** 'fiatalabb, fiú unokatestvér | der jüngere Cousin' # | ~**testvér A:** 1803 *unokatestvér* (MNy. 3: 90) **J:** 'a szülő testvérenek gyermeke | Cousin bzw. Cousine'

■ Összetételi előtag, azonos az →*unoka* szóval. | ⊕ Az összetételek a nyelvújítás termékei; az →*unoka* előtag oldalági rokont jelöl itt.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *bátya*, *húg*, *néni*, *öcs*, *testvér*, *unoka*

unszol A: 1372 u./ *onzolyad* (JókK. 107); 1433–1435 *vzunlak* (LaskS. fol. 92); 1520 *onzonlak* (PozsK. 7); 1552/ *vnzola* (Tinódi: Cronica I2b); 1556 *úszolják* [✍] (RMKT. 6: 139); 1560 k. *vnszollóm* (GyöngySzt. 436.); 1641 *unszoló* [sz.] (NySz.); 1815 k. *úntzol* (Kassai: Bef. 62) **J:** 1. 1372 u./ 'kérlel, rábeszél, igyekszik vkit rábírní vmire | nötigen, drängeln' (JókK. 107) (↑); 2. 1604 'kínál | anbieten' (Szenczi Molnár: Dict. *Invito* a.); 3. 1696 'üldöz, hajszol | nachjagen' (NySz.) **Sz:** ~**atta** 1416 u.¹ *onzollatta* <HAT-I IGENÉV> (BécsiK. 145)

■ Belső keletkezésű, valószínűleg származékszó egy relatív fiktív tőből. | ⊕ A relatív tő az →*uszít* tövével lehet azonos. A szóvég gyakorító képző; vö. →*csomoszol*, *vonszol* (→*von*) stb. A szó belseji *n* feltehetőleg szervesetlen járulékhang; vö. →*kancsal*, *szorongat* (→*szoros*) stb. ⊕ Onomatopoetikus magyarázata és az ótörökből való származtatása kevésbé valószínű.

📖 TESz.; StUASuppl. 1: 209; EWUng. • Vö. *uszít*

úr A: (†1002) 1009/ *Hurhyda* [HN.] (Györffy: DHA. I: 52); 1075/ *kereftur* [HN.] (MNL (OL) Dl. 238483); 12. sz. vége/ *uromc* (HB.) **J:** **1.** (†1002) 1009/ 'a hatalom és a vagyon birtokosa | Besitzer von Macht und Vermögen' # (Györffy: DHA. I: 52) (↑); **2.** 1180–1183 'uralkodó, parancsoló | Herrscher, Gebieter' # (ÓMOLv. 50); **3.** 12. sz. vége/ 'Isten, Jézus Krisztus | Gott; Jesus Christus' # (HB.) (↑); **4.** 1495 e. 'férj | Ehegatte' (GuaryK. 79); **5.** 1527 'hatalom, uralkodó erő | Macht, herrschende Kraft' # (ÉrdyK. 632) **Sz:** **uraság** 1138/ ? *vrfag* [SZN.] (MNY. 32: 134); 1405 k. *vrafag* (SchlSjz. 4.) | **urad** (†1086) 12. sz. *Vrodi* [SZN.] (Györffy: DHA. I: 254); 13. sz. közepe/ *urodū* 'uracska | Herr' (ÓMS.) | **uralkodó** 1372 u./ *vralkodaya* <FN> (JókK. 147) | ~i 1400 *Vri* [SZN.] (Oklsz.) | **uralkodat** 1416 u./¹ *vralkodatt'anac* 'uraság, uralom, uralkodás, hatalom | Herrschaft' (BécsiK. 47) | **uralkodik** 1416 u./¹ *vralkodic* (BécsiK. 161) | **uracska** 1459 *Wrachka* [SZN.] (Oklsz.) | **ural** 1527 *Wrallyaak* vala 'úrnak elismer, tisztel | jmdn als Herrn anerkennen' (ÉrdyK. 400); 1836 *uralt* 'uralkodik | beherrschen' (NSz.) | **urizál** 1708–1710/ [sz.] (Bethlen: Önéletír. 193) | **uraz** 1759–1767 *urazza* (NySz.) | **uraskodik** 1783 *uraskodni* [sz.] 'uralkodik | beherrschen' (NSz.); 1837 *uraskodnak* 'urizál, urat játszik | den Herrn spielen' (NSz.) | **uradalom** 1786 *Urodalomba* (NSz.) | **uralom** 1841 *uralom* (Szily: NyÚSz.)

■ Vitatott eredetű. | **1.** Ótörök jövevényszó. | ⊕ Vö. ótörök *urī* 'fiatal felnőtt személy'; ujj. *urug* 'mag, szem; vetés, utód, ivadék'; Käs̄y. *urī* 'fiú, fiúgyermek'; tat. (N.) *oru* 'szaporodási képesség'; csuv. *vârê* 'mag'; stb. [? < török **ur-* 'megtermékenyít, nemz']. ⊕ A magyarba átkerült alak **uru* vagy **uri* 'utód, ivadék, rokon' lehetett. A származás összefügg az örökösök fogalmával és az őket megillető örökséggel, így a korábbi időkben mindenekelőtt a magasabb társadalmi rétegekkel volt kapcsolatos. A jelentésváltozás 'mag' > 'fiú; örökös' > 'vagyonos személy' lehetett. **2.** Örökség a finnugor korból. | ⊕ Vö. finn *uros* 'felnőtt; bátrabb férfi, hős', *urho* 'hős, dalia', *uros* 'hím, hím rénszarvas'; ? lp. (norv.) *vârres*, *vâres* 'hím állat', *vârek* 'hím rénszarvas' [fgr. **ur3* 'hím állat' > 'férfi']. ■ ⊕ A magyarázat főleg azért bizonytalan, mert a megfelelők csak a távoli rokon nyelvekben találhatók meg. – A magyarban eredetileg a társadalmilag magas pozíciókban lévők megnevezésére szolgált; a címek és a rangjelzések szociális értékcsökkenéséhez vö. →*asszony*, *tekintetes* (→*tekint*) stb. ⊕ Iráni származtatása téves.

📖 MNY. 58: 133; Collinder: FUV.; TESz.; MSzFE.; MNY. 90: 138, 91: 63, 65: 68; EWUng. • Vö. *földesúr*, *ország*, *ténsúr*, *teremburáját*, *úrvacsora*, *vargánya*

urbárium Δ **A:** 1570 *Urbárium* (MNY. 65: 443); 1786 *Urbáriomi* [sz.] (NSz.); NYJ. *orbáriomos* [sz.] (ÚMTsz.) **J:** 'urbéri kötelezettség; ennek összegzése, rögzítése | Fronabgabe, Frondienst; Registrierung der Fronabgaben bzw. Frondienste'

■ Latin jövevényszó. | ⊕ Lat. (k.) *urbarium* '(föld)birtok', (h.) 'robot és közteher összessége' [< lat. (k.) *urbura* '(királyi) bányászati jog'; vö. →*urbura*]. ⊕ Megfelelői: ném. *Urbarium* 'egy fajta telekkönyv'; szlk. (R.) *urbarium* 'robot, munka'. ⊕ Történettudományi szakkifejezés.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *urbura*

urbér → *urbura*

urbura † **A:** 1249/ *Urbora* (MNY. 65: 438); 1347 *urbura* (Oklsz.) **J:** **1.** 1249/ '(földesúri) bevétel, jövedelem | <gutsherrlicher> Ertrag' (MNY. 65: 438) (↑); **2.** 1347 'bányabér, -vám | bergbauliche Abgabe, Bergzins' (Oklsz.) (↑) **Sz:** ~s 1809 *Urborasok* 'a bányabér, bányavám beszédője, behajtója | Bergzinseinnehmer' (MNY. 65: 441)

úrbér Δ **A:** 1605 *Vrber* (MNy. 65: 442); 1812 *úrbéreseknek* [sz.] (MNy. 65: 438); 1826 *úrbér* (Szily: NyÚSz. 355); NYJ. *úrbírelnök* (Nyr. 94: 233) **J:** **1.** 1605 'bányabér, -vám | bergbauliche Abgabe, Bergzins' (MNy. 65: 442) (↑); **2.** 1812 ? 'jobbágyi szolgáltatások összessége | Gesamtheit der Fronabgaben, der Frondienste' (MNy. 65: 438) (↑), 1826 'ua.' (Szily: NyÚSz. 355) (↑)

■ A szócsalád időrendben korábbi tagja, az **urbura** latin jövevényszó. | ⊖ Lat. (k.) *urbura* (~ *urbora* ~ *urbara*) 'királyi bányászati jog', (h.) 'bányabér' [< lat. (k.) *urbor* 'hasznosítás, felhasználás, használat' < ném. (kfn.) *urbor* (~ *urbar* ~ *urbur* ~ *urber*) 'bevétel, jövedelem, hozam, haszon; hasznot hozó tulajdon, földbirtok']. ⊗ Megfelelői: szbhv. *urbor*; cseh *urbura*: 'ua.'

■ Az **úrbér** német jövevényszó. | ⊖ Ném. (kfn.) *urber* (↑) [< ném. (kfn.) *erbern* 'létrehoz, előállít'].

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ A magyar hangalak az →*úr* + →*bér* népetimológiás hatására alakult ki.

📖 MNy. 65: 442; TESz., *úrbér* a. is; EWUng. • Vö. *urbárium*

urna **A:** 1693 *urna* (MNy. 90: 256) **J:** **1.** 1693 'hamvveder | Urne, Aschenkrug' # (MNy. 90: 256) (↑); **2.** 1793 '(vizes)korsó; kőedény-, cserépedény-fajta | (Wasser)krug; Art Tongeschirr, Töpfergut' (NSz.); **3.** 1861 'sorshúzó urna | Lostopf' (NSz.); **4.** 1865 'szavazatgyűjtő láda | Wahlurne' # (NSz.); **5.** 1915 '(gyűjtő)persely | Sammelbüchse' (NSz.)

■ Latin jövevényszó. | ⊖ Lat. *urna* '(vizes)korsó; edény érmékre v. szavazatokra, sorshúzó edény; hamvveder, urna; egy fajta úrmérték' [bizonytalan eredetű; vö. esetleg: lat. *urceus* 'korsó', tkp. 'agyagedény' < lat. *urere* '(el)éget, kiszárit']. ⊗ Megfelelői: ném. *Urne*; fr. *urne*; stb.: 'hamvveder, urna'.

📖 TESz.; EWUng.

úrvacsora **A:** 1583 *vr vaczorat* (NySz.); 1826 *úrvacsorának* (NSz.) **J:** 'Krisztus utolsó vacsorájára emlékeztető szertartás | das (heilige) Abendmahl' – De vö. 1510 *vr vachorayan* 'ua.' (MargL. 12)

■ Összetett szó. | ⊕ Az →*úr* + →*vacsora* összetételi tagokból keletkezett, szervesen, birtokosi alárendeléssel, a korábbi birtokos szerkezetű *úr vacsorája* (↑) alapján. A keletkezés módjához vö. *úr napja* 'Krisztus teste, úrnapja' (1519: CornK. 168); *úrnap* 'ua.' (1769: NSz.). – Az *úrvacsora* kifejezés keletkezésére bizonyosan a latin is hatással volt; vö. lat. *Coena Domini* 'eukarisztia', tkp. 'az Úr asztala v. vacsorája'. A megnevezés az evangéliumokban megörökített Krisztus utolsó vacsorájára vonatkozik, a mai magyarban a protestánsok használják. ⊗ Megfelelői: ang. *Lord's Supper*; szlk. *Večera Pána*; stb.: 'a szent vacsora'. ⊖ Korábbi megnevezések az utolsó vacsorára: (R.) *végvacsora* (1513: NagyszK. 15); *utolsó vacsora* (1636/: Pázmány: ÖM. 7: 121).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *úr, vacsora*

uszály **A:** 1822/ *uszályra* (NSz.); 1843 *uszalyos* [sz.] (NSz.); 1843 *uszalja* (NSz.); 1844 *Úszály* (NSz.); 1872 *uszolyát* (NSz.) **J:** **1.** 1822/ 'ruha, szoknya hosszan elnyúló hátsó része; hosszan lecsüngő fátyol, szalag | Schleppe; hängende Bandverzierung, Schleife' (NSz.) (↑); **2.** 1838 'vmit szolgálalkúen követő felfogás; kíséret | Servilität; Gefolge (pejor.)' (NSz.); **3.** 1852/ 'üstökös felső, hosszan elnyúló vége | Schweif (Komet, Wolke)' (NSz.); **4.** 1873 'vontatóhajó; vontatóhajóval mozgatott teherszállító vízi jármű | Schleppekahn' # (Nyr. 3: 170) **Sz:** ~**os** 1835

uszályos (Rajzolatok 1835. máj. 30.: 264); 1838 *Uszályos* (Tzs.) – De vö. 1803 *úszó alj* 'ruha, szoknya hosszan elnyúló hátsó része; hosszan lecsüngő fátyol, szalag | Schleppe, lang herabhängende Schleife' (Márton J.: MNSz.–NMSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett szóösszevonás. | ⊕ Az *úszó alj* (↑) szószerkezetből keletkezett; ez az →*úszik* (-ó (folyamatos) melléknévi igenévképzővel) és az *alj* 'női kabát' (→*al*) szavakból áll. A megnevezés az →*úszik* szó 'lebeg' jelentésén alapulhat; vö. még *úszó ruha* 'uszály', tkp. 'lebegő ruha' (1791/: NSz.). Az *uszály* 2. jelentése az eredeti 1. jelentés alapján keletkezett elvonással; a 3. jelentés metafora; a 4. jelentés önállósulás útján alakult ki a *uszály hajó* 'uszály' (1854: NSz.) szószerkezetből, amely tükörfordítása a ném. *Schleppkahn* 'uszály saját hajtómű nélkül' szónak. ☞ Nyelvújítási alkotás.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *al, úszik*

úszik A: 1138/ ? *vza* [sz.] [szn.] (MNy. 32: 131); 1193 *libouza* [sz.] [hn.]; *libauz* [hn.] (MNL (OL) Dl. 27); 1372 *u./ vzo* [sz.] (JókK. 160); 1514 *el vssamik* [sz.] (LobkK. 89); 1528 *vzh* (SzékK. 354); 1740 *úszik* [▽] (NSz.); 1838 *Kihuszom* (Tsz. 205) J: 1. 1372 *u./* 'folyadékban, folyadék felszínén (mozgással) halad | schwimmen' # (JókK. 160) (↑); 2. 1613 'vmivel tele van; vmiben bővelkedik | voll sein; in etw schwimmen (abstr.)' (NySz.); 3. 1754 'vmi borítja | mit etw bedeckt sein' (NSz.); 4. 1801/ 'lebeg | schweben' (NSz.); 5. 1860 'eladósodik; (pénz) elvész | in Schulden geraten; verlorengehen (Geld)' (NSz.) Sz: ~**tat** 1383/ *Vztatou* [sz.] [hn.] (MNy. 10: 428) | ~**kál** 1585 *vzkalok* (Cal. 701) | **uszony** 1836 *uszonyai* (Regélő 1836. okt. 16.: 663); 1841 *uszonyokká* (NSz.) | **uszoda** 1842 *uszoda* (Világ 1842. júl. 13.: 457)

■ Örökség, uráli kori tő magyar képzéssel. | ⊖ A tőhöz vö. vog. (T.AK.) *oj-*; osztj. (Ko.) *új-*; zürj. (P.) *uj-*; votj. (Sz.) *uj-*; cser. (KH.) *iä*; md. (E.M.) *uje-*; finn *ui-*; lp. (norv.) *vuoggjá*; – jur. *ñū-*; szelk. *ū-*: 'úszik' [uráli **uje-* vagy **oje-*: 'ua.']. ☞ Megfelelői: mandzsu *oj-*; tunguz *uju-hta-*: 'ua.'. ⊕ A szóvég *-sz* elhomályosult gyakorító képző; vö. →*alszik, játszik* (→*játék*) stb. Az *úszik* alak későbbi analógiás hatás eredménye. A 2–5. jelentés metafora. ☞ Az *uszony* és az *uszoda* származékszavak a nyelvújítás korában keletkeztek.

📖 Bárczi: SzófSz.; TESz.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *béka-, táv-, uszály, uszkár*

uszít A: 1568 *huzetssa* (NySz.); 1591 *Huzitsatok* (NySz.); 1708 *ufzítani* [sz.] (Pápai Páriz: Dict.); 1792 *Húszítják* (NSz.); 1863 *Oszitt* (Kriza [szerk.] Vadr. 511); NYJ. *haszít* (Imre: Felsz.); *híszít, iszít* (ÚMTsz.); *ucít* (Bálint: SzegSz.) J: 1. 1568 '(kutyát, esetleg más állatot) támadásra biztat | zum Angriff hetzen (Hund od. anderes Tier)' # (NySz.); 2. 1799 'izgat, lázít | aufreizen, aufwiegeln' # (NSz.) Sz: ~**ás** 1784 *uszítás* (Baróti Szabó: KisdedSz. 60)

■ Belső keletkezésű, valószínűleg származékszó egy relatív fiktív tőből. | ⊕ A relatív tő *-sz* gyakorító képzővel keletkezett; vö. *játszik* (→*játék*), *metsz* (→*met*) stb. Az abszolút tő ismeretlen eredetű. A szóvég *-ít* műveltető képző. ⊕ Az abszolút tő onomatopoeitikus értelmezése téves.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *uccu, unszol*

uszkár A: 1815 *uszkár* (Szily: NyÚSz.); 1832 *uszkár* (Társalkodó 1832. júl. 11.: 218) J: 'egy fajta kutya, pudli | Pudeli'

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | ⊕ Az →*úszik* igéből keletkezett *-ár* névszóképzővel; vö. →*szikár*. A szó belseji *k* mozzanatos képző; vö. *úszkál* (→*úszik*). A megnevezés arra vonatkozik, hogy ez a fajta kutya vízkedvelő és különösen jól tud úszni;

hasonló szemlélethez vö. ném. *Pudel* 'eredetileg vízi vadászatra idomított kutyafaj' (vö. →*pudli*). A szó keletkezését az →*úszik* más, *-k* mozzanatos képzős származékszavai is befolyásolhatták; vö. *úszikorál* 'körülúszik' (1792: NSz.), *uszkároz* 'ua.' (1885: Nyr. 14: 522); stb. ☞ Nyelvújítási alkotás.

☞ TESz.; EWUng. • Vö. *úszik*

uszkuruc × **A**: 1408 *oskorusfa*, *ozkorusfa* (TESz.); 1753 *uszkuruszfa* (OklszPótl.); 1798 *Uszkurutz-fa* (Nyr. 64: 18); NYJ. *uckuruc* (MTsz.); *uszkurus* (ÚMTsz.) **J**: 'berkenye | Eberesche'

■ Jövevényszó egy déli szláv nyelvből és a szlovákból. | ☞ Blg. *ckopyuua*; szbhv. *oskoruša*; szln. *oskoruš*; szlk. *oskoruša*, *skoruša*: '(vörös/madár)berkenye' [tisztázatlan eredetű]. ☞ Megfelelői más szláv nyelvekben is megtalálhatók. ☞ A korai adatok szóföldrajzi helymeghatározása egy déli szláv átvétel mellett szól (főleg a szerbhorvát mellett), a jelenlegi nyelvterületi arányok ezzel szemben a szlovák átvételre utalnak. A szláv szóvégi *a* hangzövettséghez vö. →*kolbász*, →*lapát* stb. Az *uszkurusz* változat hasonuláson alapul, az *uszkuruc* alak affrikálódáson.

☞ Nyr. 64: 18; TESz.; EWUng.

út **A**: 1055 *hodu utu rea*, *ohut* (TA.); 1082/ *churdawth* [HN.] (MNL (OL) DI. 200894); 1229 *uothpenez* (Wenzel: ÁÚO. 1: 262); 1255 *Charadaoth* [HN.] (Szentpétery: KritJ. 1: 331); (†1058) 13. sz./ *Wenchwta* [HN.] (Györffy: DHA. I: 178) **J**: **1.** 1055 'a közlekedés számára létesített sáv | Weg, Straße' # (TA.) (↑); **2.** 12. sz. vége/ 'lehetőség vminek elérésére, megoldására | Möglichkeiten, um etw zu erledigen' # (HB.); **3.** 1416 u./¹ 'a cselekvés, viselkedés normától megszabott irányvonala, rendje | Laufbahn' # (BécsiK. 105); **4.** 1456 k. 'utazás | Fahrt, Reise' # (SermDom. 1: 205); **5.** 1515 'alkalom, körülmény | Anlaß' (LevT. 2: 2); **6.** 1531 'mód, eljárás | Art und Weise, Verfahren' (TelK. 18); **7.** 1720 'történet, lefolyása, folyamata | Gang, Ablauf' (Mikes: TLev. 43) **Sz**: **utas** 1138/ ? *vtos* [SZN.] (MNy. 32: 131); 1585 *vtas* <MN> (Cal. 132); 1604 'utazó személy, vándor | Fahrgast, Reisender' (Szenczi Molnár: Dict. *Viátor* a.) | ~i 1395 k. *vtj* (BesztSzj. 365.) | ~**talán** 1493 k. *wtathlanba* (FestK. 28) | **utazik** 1597 *utazásokon* [sz.] (Oklsz.) | **utász** 1834 *utász* (Szily: NyÚSz.)

■ Örökség az ugor, esetleg az uráli korból. | ☞ Vog. (AK.) *āxt* 'víziút két tenger között; egy tenger lefolyása'; osztj. (V.) *ɔɣət* 'földszoros <két víz között>'; – jur. *ɣūʔ*, *ɣut* 'nyom, út'; szelk. *wuettə* 'ua.'; kam. *áci*, *áze* 'ua.'; ránc, redő' [ugor **ukta* 'nyom' esetleg uráli **utka* 'ua.' szóból]. Az ugor alapnyelvben egy **tk* > **kt* hangátvetés mehetett végbe. A 3., 5–7. jelentés metafora; a 4. jelentés metonímia.

☞ NyK. 53: 267, 56: 39; TESz.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *alag-*, *egérút*, *gyalog-*, *közép-*, *mű-*, *ország-*, *tejút*, *tév-*, *utal*, *után*, *utasít*, *utó*, *utol*, *útonálló*, *útszéli*, *úttörő*, *válaszút*, *vas*²

utal **A**: 1416 u./² *utaluā* [sz.] (MünchK. 67vb) **J**: **1.** [*utat* ~] 1416 u./² '⟨utat⟩ jár | ⟨den Weg⟩ durchlegen' (MünchK. 67vb) (↑); **2.** 1770 'irányít, vezet | weisen, lenken' (Kalmár: Prodr. 395); **3.** 1792 'vkire, vmire hivatkozik | sich auf jmdn od. etw berufen' # (NSz.); **4.** 1808 'utazik | fahren' (NSz.); **5.** 1816 'vhová utasít, rendel, küld | verweisen an jmdn od. etw' (NSz.); **6.** 1816 ? 'vmire mutat, vmit sejtet | auf etw hinweisen, andeuten' # (NSz.), 1833 'ua.' (NSz.); **7.** 1820 'úttal ellát, utat csinál | den Weg bereiten' (Kreszn.); **8.** 1834 'vmire utasítást ad | anweisen' (NSz.); **9.** 1851/ '(későbbre) halaszt | verschieben' (NSz.); **10.** [*vkire*, *vmire rá van ~va*] 1876 'vkitől függ | auf jmdn od. etw angewiesen sein' (NSz.) **Sz**: ~**vány** 1835 *utalványoztok* [sz.] (NSz.)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*út* szóból *-l* igeképzővel keletkezett; vö. *földel* (→*föld*). Az 1. jelentés a nyelvújítás korában került ismét használatba, főleg elvont jelentésben.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *út*

utál A: 1212 *Vtalo* [sz.] [SZN.] (HOKm. 6: 10); 13. sz. eleje/ *utalatlon* [sz.] (KTSz.); 1566 *megvítállà* (Heltai: Fab. 37) J: 1. 1212 ? 'undorodik (vkitől, vmitől) | verabscheuen, es ekelt einem' # (HOKm. 6: 10) (↑), 13. sz. eleje/ 'ua.' (KTSz.) (↑); 2. 1212 ? 'megvet, lenéz; gyűlöl | verachten; hassen, Abneigung empfinden' # (HOKm. 6: 10) (↑), 13. sz. eleje/ 'ua.' (KTSz.) (↑) Sz: ~**atlan** 13. sz. eleje/ 'utálat, undor, iszonyat, ellenszenv nélküli | ohne Abscheu, ohne Abneigung' (KTSz.) (↑) | ~**at** 1372 u./ *vtalatjyat* (JókK. 3) | ~**atos** 1372 u./ *vtalatus* (JókK. 46) | ~**ás** 1372 u./ *meg vtalafrol* (JókK. 79) | ~**atosság** 1416 u./¹ *vtalatoffagaban* (BécsiK. 40)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg örökség; ugor kori töből, magyar képzéssel. | ⊕ A tőhöz vö. vog. (AK.) *ajt-* 'hány, okádik', (Szo.) *ājət-* 'hányás'; osztj. (V.) *ayət-* 'hány, okádik', (Vj.) *ayət* 'hányás' [ugor **aktz* 'hányás; hány, okádik']. ⊕ A szó belseji **kt* > m. *l* hangváltozáshoz vö. →*fut*, →*út*. A magyar szó egy feltehetőleg alapnyelvi igenévszó igei értékű tagjából keletkezhetett. A szóvég talán *-ál* gyakorító képző; vö. *dobál* (→*dob*¹), *ugrál* (→*ugrik*) stb. – A magyarázat mindenekelőtt jelentős fonetikai és alaktani nehézségekbe ütközik.

📖 Bárczi: SzófSz.; NyK. 63: 381; TESz.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *üt*

után A: 1372 u./ *mafvtan* (JókK. 14); 1516 *v[.]tan* (GömK. 78); 1535 k. *wttan* (Zay: Lánd. 17); 1588 *vtonna* (Frankovics: Haszn. 100a); NYJ. *otán, utá* (ÚMTsz.); *utáng* (MTsz.) J: <NÉVUTÓ> 1. 1372 u./ 'helyet, időpontot, eseményt, időbeli sorrendet követően | nach' # (JókK. 14); 2. 1372 u./ 'alapján; következtében | aufgrund, zufolge' (JókK. 106–107); 3. 1456 k. 'vmire (vágyik, törekszik stb.) | (verlangen, streben usw.) nach etw, jmdm' (SermDom. 2: 485); 4. 1515 'értékrendben követve vkit, vmit | jmdm, etw folgend' # (LevT. 2: 2); 5. 1525 k. 'felé, irányába | in Richtung von' (MNy. 11: 39); 6. 1527 'szerint | gemäß' (ÉrdyK. 614); 7. 1560 k. 'mögött | hinter (Dat)' # (GyöngySzt. 2252.); 8. 1560 k. 'miatt | wegen' (GyöngySzt. 2621.) | <HSZ> 1. [birtokos személyjellel] 1372 u./ 'utánam, utánad stb. | nach mir, dir usw.' # (JókK. 6); 2. 1629 'hátral | hinten' (NySz.) Sz: ~**i** 1585 *vtanni* (Cal. 819) | ~**oz** 1815 *utánnazás* [sz.] (NyF. 76: 39) | ~**zat** 1823 *utánazat* (NSz.)

■ Toldalékolt főnév szófajváltásával keletkezett. | ⊕ Az *után* 'vkinek v. vminek az útján' szóból (→*út*) + *-á* E/3. személyű birtokos személyjellel + *-n* helyraggal keletkezett. Ehhez a konkrét jelentéshez vö. 1416 u./¹ *mégfordolafnac vtan* 'a visszafordulás útján, a visszaúton' (BécsiK. 1). – A szófajváltás a birtokos szószerkezetekben a birtokos személyjel elhalványulása következtében mehetett végbe; hasonló fejlődéshez vö. →*részére*, →*számára* stb. – A szó gyakran összetételek előtagjaként is előfordul; vö. (R.) *utánidő* 'utóidő' (1787: Szily: NyÚSz.); *utánképzés* 'másolat, utánzat' (1835: Tzs.); *utánnyomat* 'utánnyomás' (1843: Tzs.); stb.; ezek német minta alapján keletkeztek. ⊕ Az *utánoz*, *utánzat* nyelvújítási származékszavak.

📖 Klemm: TMondt. 227; Sebestyén: Névut. 86; TESz.; EWUng. • Vö. *azután, mi-, út*

utasít A: 1745 *utositnak* (MNy. 6: 318); 1771 *utasítani* [sz.] (NSz.); 1774 *utasitom* (NSz.) J: 1. 1745 'irányít; útbaigazít | lenken; jmdm den Weg weisen' (MNy. 6: 318) (↑); 2. 1774 'tájékoztató, értesít | unterweisen' (NSz.) (↑); 3. 1792 'figyelmeztet, felszólít; rendelettel felszólít | anmahnen; anordnen, anweisen' # (NSz.); 4. 1880 'sorol, helyez | einreihen; stellen' (NSz.)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*út* szóból keletkezett *-sít* denominális igeképzővel; vö. *létesít* (→*lét*), *tanúsít* (→*tanú*) stb. A *-sít* képző különböző igék analógiáját mutatja, amelyek az *-s*

képzőt tartalmazó *-it* műveltető igeképzős melléknévből keletkeztek; vö. *okosít* (→*okos*), *világosít* (→*világ*) stb. A jelentések részben az eredeti 1. jelentésből fejlődtek ki, részben a többiből; a jelentésváltozáshoz vö. még →*utal*. A szó eredetileg nyelvjárási szó lehetett. (⊖) Korábbi megnevezés: (R.) *utahít* 'kormányoz, irányít, vezet' (1636: Szily: NyÚSz.), származékszó az →*út*-ből *-hít* igeképzővel keletkezett.

📖 MNy. 6: 318; TESz.; EWUng. • Vö. *út*

utca A: 1337 *Purusucha, Jobwlcha* (OklSz.); 1574 *ochara* (Ethn. 95: 244); 1575 *vtzánként* (Heltai: Krón. 63b); 1577 *úcza* (KolGl.); 1708 *Útfza* (Pápai Páriz: Dict.); 1715 *Utczadeákja* (OklSz.) **J:** 1. 1337 'városban, falun) közlekedési útvonal | Gasse, (Stadt)straße' # (OklSz.) (↑); 2. 1533 'piac | Marktplatz' (Murm. 402.) **Sz:** ~**cska** 1416 u.¹ *vcałkabā* (BécsiK. 239)

■ Szláv jövevényszó. | (⊖) Szbhv. *ulica*; szlk. *ulica*; or. *улица*; stb.: 'utca' [eredeti jelentése 'mélyút, szurdok' < szláv **uljъ* 'üreges fa; méhkaptár']. (⊗) Megfelelője: rom. *uliță* 'utca'. (⊕) Az *ulca* változat a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett; vö. →*málna*, →*pálca* stb. A még néhány nyelvjárásban élő *uca* változat keletkezéséhez az *l* kiesése által bekövetkezett pótlónyúlás vezetett. A szó hangalakja és főleg az írásmódja egyértelműen az →*út* szó által népetimológiailag meghatározott. A 2. jelentés csak Murmelius szótárában adatolt, ahol azonban többször előfordul a lat. *forum* 'piactér' jelzős szó szerkezet fordításaiban. – Moldovában a (N.) *ulica* 'szűk utca' a románból származik (↑).

📖 Kniezsa: SzlJsz. 542; TESz.; EWUng. • Vö. *zsácutca*

utó [6] A: 1416 u.² *vtouac* (MünchK. 46va); 1416 u.³ *vto* (AporK. 165); 1832 *utaja* (MTsz.) **J:** <MN> 1. 1416 u.² 'utolsó | letzter' (MünchK. 46va) (↑); 2. 1573 'hátsó | am Ende befindlich' (NySz.) | <FN> 1. [főleg birtokos személyjellel] 1790 'utód, leszármazott | Nachkomme' (Szily: NyÚSz.); 2. 1825/ 'időszak, folyamat befejező szakasza, vége | Ende' (NSz.); 3. 1825/ 'vminek a széle, határához közel eső része | Rand' (NSz.); 4. 1832 'ocsú | Hintergetreide' (MTsz.); 5. 1838 'vminek a hátsó része, hátulja | Hinterteil' (Tsz.) **Sz:** ~**lag** 1833 *utólag* (Jelenkor 1833. dec. 14.: 794) | ~**lagos** 1833 *utólagoson* (HazKülfTud. 1833. ápr. 6.: 221); 1838 *utólagos* [sz.] (NSz.)

■ Származékszó. | (⊕) Az →*út* szóból keletkezett *-ó* névszóképzővel; vö. →*mogyoró*, *ormó* (→*orom*) stb.; vö. még →*alsó*, →*utolsó* stb. Az eredeti jelentés 'megtett útszakasz' lehetett, amelyből a jelzői funkciójú 'valaki nyomdokaiban, valami mögött levő', továbbá 'utolsó' jelentések jöhettek létre. A főnévi jelentések az →*utol* főnévi jelentése alapján jöttek létre. A szó a 16. sz. után csak a szótárakban adatolt, de a nyelvújítás korában ismét használtba került. (⊕) A magyarázat, miszerint az *utó* az →*utol*-ből való elvonás lenne, kevésbé valószínű.

📖 MNy. 58: 29; TESz.; EWUng. • Vö. *út*, *utó-*, *utód*

utó-

I. ~fájdalom A: 1777 *utó fájdalom* (NSz.) **J:** 'utólagos fájás, fájdalom | Nachwehen' | ~**hang A:** 1815 *utóhangjait* (NSz.) **J:** 1. 1815 'utólagos véleménynyilvánítás | nachträgliche Meinungsäußerung' (NSz.) (↑); 2. 1834/ 'utószó | Nachwort' (NSz.); 3. 1835 'a hangforrás elnémulása után hallható hang | Nachhall' (Tzs. *Nachhall* a.) | ~**kor A:** 1822 *utókortúl* (NSz.) **J:** 'vmely kor szempontjából:) későbbi kor, ill. nemzedék | Nachwelt' # | ILYENEK MÉG: ~**hatás** 'utólagos hatás, következmény | Nachwirkung' (1832: Századunk 1: 80); ~**íz** 'elfogyasztott étel, ital stb. után maradó szájíz | Nachgeschmack' (1836: Kémlő 1836. szept. 7.: 153)

II. ~szó A: 1806 *utószavak* (NSz.) **J:** **1.** 1806 'névutó | Postposition' (NSz.) (↑); **2.** 1817 'írásmű végén levő, azzal kapcsolatos mondanivaló | Nachwort' # (NSz.) | **~tag A:** 1831 *utótagján* (Sas 7: 144); 1838 *utótag* (Tzs.) **J:** 'több tagból álló egység utolsó tagja; összetett szó utolsó tagja | letztes Glied; Grundwort der Komposita' | **~véd A:** 1835 *Utóvéd* (Tzs. *Nachhut* a.) **J:** '(katonai) hátvéd | Nachhut' | ILYENEK MÉG: **~had** 'utóvéd; hátvéd | Nachhut; Nachtrab' (1832: NSz.); **~étek** 'desszert | Nachtisch' (1835: Tzs. *Nachessen* a.)

III. ~irat A: 1832 *utóirat* (NSz.) **J:** 'utószó | Nachschrift' # | **~játék A:** 1834 *utójátékba* (Regélő 1834. ápr. 27.: 278) **J:** 'a színdarab darab magyarázatát adó befejező jelenet, énekszámot befejező hangszeres zene | Nachspiel' # | **~érés A:** 1843 *utóérésére* (NemzetiU. 1843. ápr. 19.: 244); 1877 *utóérés* (NSz.) **J:** 'az érési folyamatnak a termény leszedése, levágása utáni szakasza, utánérés | Nachreife' | ILYENEK MÉG: **~költség** 'utólagos költség | nachträgliche Kosten' (1835: Tzs.); **~kúra** 'felgyógyulás utáni erősítő kúra | Nachkur' (1859: Nefejejts 1859. szept. 4.: 268)

IV. ~végre A: 1838 *Utóvégre* (Koszorú 18: 140); 1872 *utóvégre* (NépkGy. 2: 437) **J:** **1.** 1838 'elvégre, hiszen | schließlich' # (Koszorú 18: 140) (↑); **2.** 1872 'végül | endlich' (NépkGy. 2: 437) (↑)

■ Tükörfordítások előtagja, elvonás, azonos az →*utó* szóval. | ⊕ A tükörfordítások német minta alapján keletkezett összetett szók; vö. ném. *Nachwehen, Nachwort, Nachspiel* stb. Az előtag a következő jelentésekben áll: 1. csoport: 'vmit követő'; 2. csoport: 'egy egység utolsóként álló eleme'; 3. csoport: 'pótló, járulékos, kiegészítő'. Az *utóvégre* (4. csoport) egy tautologikus összetétel, tkp. 'végül, elvégre'. – Utótagok a magyarban (címszók kivételével): *fájdalom* (→*fáj*), *véd* (→*véd-*), *érés* (< →*érik*), *végre* (→*vég*). ☞ Nyelvújítási szóalkotások. ⊕ Az *utó-* helyett néha *utol* is áll: (R.) *utoltag* 'utótag' (1780: NSz.); (R.) *utolszó* 'névutó' (1780: NSz.); stb.; vö. →*utol*

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *érik, fáj, hang, ír¹, játék, kor, szó, tag, utó, véd-, vég*

utóbb → *utol*

utód A: 1824 *utódjai* (Aurora 56); 1828 *utódról* (Szily: NyÚSz.) **J:** **1.** 1824 'leszármazott | Nachfahre, Nachkomme' # (Aurora 56) (↑), 1833 'ua.' (NSz.); **2.** 1828 'később bekövetkező dolog, következmény | Folge, Konsequenz' (Szily: NyÚSz.) (↑); **3.** 1833 'tiszttségben, munkakörben vkit felváltó személy | Nachfolger' # (NSz.) **Sz:** **~lás** 1853 *utódlás* (Ráth: Műszótörv.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | ⊕ Az →*utó* 'vég; utód, ivadék' -d névszóképzővel a -d képzős szavak analógiájára; vö. →*előd*. Eredetileg filozófiai szakszó volt. A 2. és 3. jelentés az →*előd* ellentétéként keletkezett. ☞ Nyelvújítási szóalkotás.

📖 Szily: NyÚSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *utó*

utol A: 1416 u.¹ *vtollat, vtoliba* (BécsiK. 9, 251); 1416 u.² *vtol'i; utoll'at [l-j]* (MüncK. 19ra, 75rb); 1535 *utolliat [l-j]* (Ozorai: Vit. P3b); 1598 *vtól* (NySz.); 1604 *utul* (Szenczi Molnár: Dict. *Dóchimus* a.); 1784 *utóly* (Baróti Szabó: KisdedSz. 25); 1808 *utul* (Sándor I.: Toldalék); 1832 *utójpálinka* (MTsz.); NYJ. *itolír* (MTsz.) **J:** <FN> **1.** [főleg birtokos személyjellel] 1416 u.¹ 'maradvány <embercsoporté>; későbbi nemzedék | Überrest <einer Menschengruppe>; Nachkommenschaft' (BécsiK. 9); **2.** 1416 u.¹ 'végső, befejező szakasz <időszaké, folyamaté> | Ende <eines Vorgangs, Zeitabschnitts>' (BécsiK. 251); **3.** 1416 u.¹ 'vminek a széle, határához közel eső területe | Rand' (BécsiK. 242); **4.** 1416 u.² 'vminek a hátsó része, hátulja | Hinterteil'

(MünchK. 39va); **5.** 1416 u.^{/2} 'vminek a vége, utolsó része | letzter Teil, Schlußteil' (MünchK. 75rb) | <HSZ> **1.** 1470 'hátral | hinten' (SermDom. 2: 755); **2.** 1527 'hátrább | weiter hinten' (ÉrdyK. 116); **3.** 1541 'utoljára, végül | zum letzten Mal' (Sylvester: ÚT. 1: 32); **4.** 1552 'utolsóként | zuletzt' (RMKT. 3: 68); **5.** 1585 'hátra | nach hinten' (Cal. 826); **6.** [-*jut*, -*ér*] 1616 'el(ér), egészen közelébe, hozzá(ér) | über(holen)' # (NySz.) | <MN> **1.** 1604 'utolsó | letzter' (Szenczi Molnár: Dict. *Bellária* a.); **2.** 1767 'utólagos, későbbi | nachträglich' (Pápai Páriz–Bod: Dict.) **R:** ~**szor** 1416 u.^{/1} *vtolzer* (BécsiK. 320)

utóbb **A:** 1416 u.^{/2} *vtolban* (MünchK. 48vb); 1588 ? *vtobb* (NySz.); 1640 *utollyab* [l-j] (NySz.); 1645–1783 *utóbbá* (NSz.); 1792 *utólabb* (Baróti Szabó: *KisdedSz. utól* a.) **J:** <HSZ> **1.** 1416 u.^{/2} 'később | später' (MünchK. 48vb) (↑); **2.** 1640 'hátrább | weiter hinten' (NySz.) (↑); **3.** [névutói funkcióban] 1757 'vmivel később | nachher' (NSz.); **4.** 1781 'legutoljára; végül | zuletzt; endlich' (NSz.); **5.** 1860 'végül is, tulajdonképpen | schließlich' (NSz.) | <MN> 1792 'utólagos | nachträglich' (Baróti Szabó: *KisdedSz. utól* a.) (↑) **R:** ~**szor** 1416 u.^{/2} *vtolbzèr* (MünchK. 27rb)

■ A szócsalád alapja, az **utol** megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Az →*út* szóból keletkezett -l ablatívuszraggal. Eredetileg határozószó lehetett 'a megtett útszakasz irányából' jelentésben. A konkrét > elvont irányú jelentésfejlődéshez vö. →*közel*, →*messze* stb. Az ablatívuszrag funkcióváltásához vö. →*elöl*, →*távol* stb. A szó jelzői szerepben fejlődött határozószóból melléknévvé, később pedig főnévvé. Ez a fejlődés sokkal korábban végbemehetett, mint az adatok alapján gondolható lenne.

■ Az **utóbb** származékszó. | ⊕ Az *utóbb* az *utol*-ból jött létre -b középfokjellel és *lb* > *bb* hasonulással. A jelentések az *utol* szó alapján keletkeztek.

📖 Bárczi: SzófSz. *utó* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *út*, *utoljára*, *utolsó*

utoljára **A:** 1669 *elutollyára* [l-j] (NySz.); 1739 *utollára* (NSz.); 1761 *utólyára* [l-j] (NSz.); 1781 *utoljára* (NSz.); 1832/ *utójára* (NSz.); NYJ. *utajára*, *utujára* (UMTsz.) **J:** **1.** 1669 'végül | endlich' (NySz.) (↑); **2.** 1778 ? 'utolsó ízben, utolsó alkalommal | zum letzten Mal' # (NSz.), 1818 'ua.' (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Ultimum* a.); **3.** 1792 'később | später' (Baróti Szabó: *KisdedSz. utól* a.); **4.** 1840 'utóvégre | schließlich' (NSz.); **5.** 1852 'utolsóként | zuletzt' (NSz.)

■ Megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Az →*utol* 'vég; utolsó rész' szóból keletkezett E/3. személyű *ja* birtokos személyjellel + -*ra* szublatívuszraggal. Különböző határozószók hasonló keletkezésmódjához vö. →*eleinte*, *javában* (→*jó*¹) stb. ⊖ Korábbi, hasonló megnevezések, ugyancsak az →*utol*-ból különböző határozóragokkal: *utolra* 'utoljára' (1577–1580: NySz.); *utolján* 'végre' (1651/: Zrínyi: MM. 2: 85).

📖 Klemm: TMondt. 188; TESz.; EWUng. • Vö. *utol*

utolsó **A:** 1372 u./ *vtolfo* (JókK. 88); 1405 k. *vtolofó* (SchlSzej. 303.); 1456 k. *vtofó* (SermDom. 1: 451); 1474 *vtulfo* (BirkK. 5); 1526 *Vtosso* (SzékK. 91); 1535 k. *wtolffw* (Zay: Lánd. 26); 1587 *útolsó* (LevT. 2: 49); NYJ. *utùrsò* (NyÍrk. 14: 185); *utussó* (MTsz.) **J:** **1.** 1372 u./ 'legkésőbbi, a többi után következő | letzter (zeitlich, räumlich)' # (JókK. 88) (↑); **2.** 1906 'aljas, hitvány | niederträchtig' (NSz.)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*utol* 'hátral; vég, vége (egy szakasznak)' szóból keletkezett -só melléknévképzővel; vö. →*alsó*, *túlsó* (→*túl*) stb. A változatokhoz vö. →*alsó*, →*felső*. A 2. jelentés metafora.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *utol*

útonálló A: 1668 *uton-álló* (NySz.); 1763 *úton-álló* (NSz.) **J:** 'az utat elálló v. az útban álló tolvaj, rabló | Wegelagerer'

■ Összetett szó. | ⊕ Az *úton* (→*út* + *-n* szuperesszívusz rag) + *álló* (→*áll¹*) + *-ó* (folyamatos) melléknévi igenévképző) tagokból jött létre, határozói alárendeléssel. Ehhez vö. *őrónálló* 'ör, őrszem' (1538: NySz.); *ajtónálló* 'ajtónál álló ör' (1570: NySz.); stb. A kifejezés megnevezésére egykor az 1585 *útálló* 'útonálló', tkp. 'aki elállja vki útját' (TESz.), jelöletlen, tárgyasszósított szó szolgált. A szó pejoratív jelentésváltozásához vö. (R.) *utat álló tolvaj* 'az utat elálló v. az útban álló tolvaj' (1647: MNy. 57: 431).

📖 MNy. 57: 431; TESz.; EWUng. • Vö. *áll¹*, *út*

utópia A: 1791 *Utopiába* [HN.] (NSz.); 1836/ *Utópiának* (NSz.) **J: 1.** 1791 'elképzelt hely, seholország; elképzelt eszményi társadalom | Nirgendland; Wunschland (als ideale Gesellschaft)' (NSz.) (↑); **2.** 1884 'megvalósíthatatlan elgondolás, ábránd | Idealbild, Wunschtraum' (MagyLex. 15: 481)

utópista A: 1836 *utópisták* (Tudtár 12: 114); 1841 *utópisták* (NSz.); 1884 *utópisták* (MagyLex. *Utópia* a.) **J:** <FN> 1836 'utópiákkal foglalkozó személy | Utopist' (Tudtár 12: 114) (↑) | <MN> 1925 'utópisztikus | utopisch' (RévaiLex. *Utópia* a.)

■ Nemzetközi szók. | ⊖ Ném. *Utopia, Utopie*; ang. *Utopia*; fr. *utopie*; stb.: 'seholország, elképzelt eszményi társadalom; utópia'; – vö. még lat. (ú.) *Utopia* 'seholország'. [Morus Tamás angol humanista művének (1516) címe alapján keletkezett, tudatos szóalkotásként a gör. *οὐ* 'tagadószó' + *τόπος* 'föld, ország, hely' szavakból.] | ném. *Utopist*; ang. *utopist*; fr. *utopiste*; stb.: 'utópista'. Az első adat a franciából származik. ⊕ A magyarba leginkább a németből kerültek át. ⊖ Idetartozik: *utópisztikus* 'utópisztikus, utópista' (1904: Radó: IdSz.), ez latinósított szóvéggel keletkezett az ang. *utopistic* 'ua.' alapján.

📖 TESz.; NytudÉrt. 93: 44; EWUng. • Vö. *izotóp*

utópista → *utópia*

útszéli A: 1835 *útszéli* (NSz.) **J:** 'közönséges, alantas | ordinär'

■ Jelentéskülönülés. | ⊕ Az *útszéli* 'az úton fekvő' (1799–1800/: Csokonai: ÖM. 2: 293) kifejezésből ered: ez származékszó az *útszél* 'útpadka, útszegély' (→*út* + →*szél¹*) összetételből - *i* melléknévképzővel. A keletkezés különböző konkrét jelentésű szószerkezeten alapul; vö. *útszéli csárda* 'útszéli csapszék, ill. fogadó' (1853: NSz.); *útszéli fogadó* 'ua.' (1873: NSz.); stb. A pejoratív jelentés ebből fejlődött ki metonimikusan.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *szél¹*, *út*

úttörő A: 1808 *Ut-törő* (Sándor I.: Toldalék); 1814 *úttörők* (NSz.) **J:** <FN> **1.** 1808 'járatlan helyen, elsőként áthatoló személy | Bahnbrecher' (Sándor I.: Toldalék) (↑); **2.** 1808 'újító, kezdeményező személy | Vorläufer' # (Sándor I.: Toldalék) (↑); **3.** 1946 'a hazánkban 1946–1990-ig működő ifjúsági szervezet tagja | Mitglied der Jugendorganisation „Junge Pioniere”' # (Úttörő 1946. febr. 6.: [3]) | <MN> **1.** 1843/ 'újító, kezdeményező | bahnbrechend' # (NSz.); **2.** 1946 'az úttörőkhöz tartozó, velük kapcsolatos | Pionier-' # (Úttörő 1946. febr. 27.: 7)

■ Német mintára alkotott tükörfordítás, összetett szó. | ⊖ Vö. ném. *Bahnbrecher* 'élharcos, úttörő; előharcos, úttörő' [a ném. *Bahn brechen* 'utat készít' szószerkezet alapján]. Hasonló

szemlélethez vö. ang. *path-breaker* 'úttörő'. (⊕) A magyarban: →*út* + *törő* (< →*tör* + *-ő* (folyamatos) melléknévi igenévképző). A főnévi 2. jelentés az eredeti konkrét jelentésből származik; a főnévi 3. jelentés, ill. a melléknévi 2. jelentés az or. *нуоһер* 'a szovjet gyermekszervezet tagja' hatására keletkezett. (⊗) Nyelvújítási alkotás.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *tör, út*

úz A: 1057/ ? *Wzdyhitlen* [SZ.] [SZN.] (MNL (OL) Dl. 280274); 1138/ ? *vza* [SZ.] [SZN.] (MNY. 32: 131); 1198 ? *Wzd* [SZ.] [HN.] (MNL (OL) Dl. 104875); 1272 ? *Ovzd* [SZ.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 797); 1881 *Úz* (NSz.) **J:** <FN> 1138/ ? 'az ótörök oguzok vmely Mo.-on is letelepedett törzséhez tartozó személy a kora középkorban | Uze' (MNY. 32: 131) (↑), 1881 'ua.' (NSz.) (↑) | <MN> 1913 'az ótörök oguzok vmely Mo.-on is letelepedett törzséhez tartozó (személy) a kora középkorban | die Uzen betreffend' (MNY. 9: 363)

■ Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből. | (⊖) Egy török nép megnevezésének átvételéről lehet szó, amelyet *oγuz*-nak hívtak [török eredetű; valószínűleg a török **oq* 'nyíl(vessző); tő' szóból török -z képzővel (vö. →*nándor*); vö. esetleg még csag. *oγuz*; oszm. (R.) *oγuz*: 'durva, csiszolatlan']. Vö. még oszm. *guz*; gör. (biz.) *Oδζοι* [többes szám]; or. *уз*: 'úz törzs'. (⊕) A szó korai létezésére a helynevek, és a személynévek utalnak, ma történelmi szakszóként él; ehhez vö. még ném. *Uze*; ang. *Oghuz*; stb.: 'egy török népcsoportoz tartozó'.

📖 KCSA. 1: 148; EWUng. • Vö. *nándor, ugor*

uzováł Δ A: 1678 *usualhatjuk* [SZ.] (NySz.); 1700 *usuáltak* (NSz.); 1866 *uzováłják* (NSz.); NYJ. *úzóvál, uzsovál* (MTsz.); *uzováł* (UMTsz.) **J:** '(fel)használ, alkalmaz | gebrauchen, benützen'

■ Latin jövevényszó. | (⊖) Lat. (k.h.) *usuere* 'használ, alkalmaz; hajt, üz, kerget' [< lat. *usus* 'használat, alkalmazás'; vö. →*úzus*]. (⊕) Az *ál* szóvéghez vö. →*ágál*. A korábbi és népnyelvi változatok hangzóközi *zs*-jéhez vö. →*bazsalikom* stb.; a *z*-s alakhoz vö. →*bazilika*. A szó belseji *v* hiátustöltő; vö. →*árguvál*.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *úzus*

úzus Δ A: 1569 *usus fructussa* [ES. NEM M.] (ÚSzOkl. 1: 15); 1576 *usus* (ErdEml. 3: 107); 1592 *vsússat* (MNY. 63: 100); 1862 *úzus* (NSz.); 1875 *uzusban* (NSz.) **J:** 'használat, szokás, gyakorlat | (Ge)brauch, Usus; Praxis'

■ Latin jövevényszó. | (⊖) Lat. *usus* 'használat, szokás, gyakorlat' [< lat. *uti* 'használ, alkalmaz']. Vö. még lat. *usus-fructus, usus et fructus, usus fructusque* 'haszonélvezet'. (⊗) Megfelelői: ném. *Usus*; ang. *use*; stb.: 'szokás, használat'. (⊕) A korábbi változatok szó belseji *s* > *zs*-s ejtéséhez vö. →*bazsalikom* stb.; a *z*-s alakhoz vö. →*bazilika* stb. A szó belseji *s*-hez vö. →*ámbitus* stb. (⊕⇒) A magyarból: rom. (R.) *úzuș* 'ua.'

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *uzováł, uzsora*

uzsgyi A: 1792 *usdé* (NSz.); 1794 *Usdi* (NSz.); 1858 *uzsde* (NSz.); 1859 *usgyi* (NSz.); 1872 *usgyé* (NépkGy. 2: 448); 1897–1901 *uzsgyi* (MTsz.); NYJ. *uzsdré* (ÚMTsz.); *uzsgyë, úzsgyë* (MTsz.) **J:** '(indulatszó futásra v. menekülésre való felszólításként) | (Interj. zum Ausdruck des (jähren Fort)rennens bzw. des Hetzens)'

■ Bizonytalan eredetű, esetleg cigány jövevényszó. | ⊖ Vö. cig. *uštji* 'kelj fel!', a cig. *uštjel* 'feláll, felkel' E/2. személyű, felszólító módú alakja [indoeurópai eredetű; vö. óind *tiṣṭhati* 'áll'; óperzsa *sbāya* 'állít'; stb.]. ⊕ A származtatás nehézsége az a körülmény, hogy a szótörténet alapján a szó belseji *d*-s változat korábbinak tűnik; ez a hang a másodlagos depalatalizáció eredménye lehet. ⊕ Összetett szóként való magyarázata kevésbé valószínű.

📖 TESz. *uzsgyé* a.; MNy. 89: 201; EWUng. • Vö. *stand*, *státus*, *zászló*

uzsonna **A:** 1395 k. *offana* (BesztSzej. 1242.); 1405 k. *vfunna* (SchlSzej. 1830.); 1521 *Wsanna* (Oklsz.); 1533 *Osona* (Murm. 2102.); 1538 *ofonna* (Pesti: Nomenclatura M3); 1544 *usonnara* (Oklsz.); 1577 *osonnja* (KolGl.); 1642 *ozsonya* [✍] (MonTME. 5: 110); 1647 *osánna* (NySz.); 1781 *ósonjára* (NSz.) **J:** 'kisebb délutáni étkezés | Vesper(brot)' # **Sz:** ~1 1643 *ufonálnac* (Comenius: Jan. 112) | ~**zik** 1763 *uzsonnázni* [sz.] (Nyr. 32: 93)

■ Szláv jövevényszó. | ⊖ Szbhv. *užina* 'vecsernye, vacsora, uzsonna'; le. (N.) *južyna* 'ua.'; or. *ужин*, (N.) *ужина* 'estebéd'; stb. [< szláv **ugъ*, **jugъ* 'dél <égtáj>'; vö. →*jugszél*]. A szláv szó eredeti jelentéséhez és jelentésváltozásához vö. szln. *južina* 'ebéd', *mala južina* 'vecsernye, vacsora, uzsonna', tkp. 'kis ebéd' ('dél <égtáj>') alapján; a 'dél <égtáj>' és a 'Dél <napszak>' jelentések összefüggéséhez vö. →*dél*. ⊗ Megfelelői: ném. (au.) *Jause*; rom. (N.) *oјina*: 'vecsernye, vacsora, uzsonna'. ⊕ A változatok hangrendi kiegyenlítődéssel keletkeztek.

📖 Kniezsa: SzlJsz. 543; TESz.; EWUng. • Vö. *jugszél*

uzsora **A:** 1376 *Wsuraslaka* [sz.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 2: 654); 1416 u./² *vforauaal* (MünchK. 31rb); 1527 *ozorafnak* [sz.] (ÉrdyK. 137) **J:** **1.** 1376 ? 'kamat; nyereség | Zins; Gewinn' (Csánki: TörtFöldr. 2: 654) (↑), 1416 u./² 'ua.' (MünchK. 31rb) (↑); **2.** 1470 ? 'aránytalanul és jogtalanul nagy nyereség | Wucher' (SermDom. 2: 262), 1508 'ua.' (DöbrK. 31) **Sz:** ~**s** 1376 [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 2: 654) (↑) | ~**lkodik** 1416 u./² *vforalkodnac* 'uzsorakölcsönt ad | auf Wucher leihen' (MünchK. 61ra) | ~**skodik** 1527 *wfurafkodyk* (ÉrdyK. 618) | ~**z** [ma főleg *ki~*] 1752 *U'sorázásban* [sz.] (NSz.)

■ Latin jövevényszó. | ⊖ Lat. *usura* 'hasznosítás, alkalmazás, felhasználás <a kölcsöné>; bér, kamat', (h.) *usura (mordens)* '(uzsora)kamat' [< lat. *uti* 'használ, alkalmaz, hasznosít']. ⊗ Megfelelői: fr. *usure*; ol. *usura*; stb.: 'uzsora'. ⊕ A szó belseji *zs*-hez vö. →*bazsalikom* stb. ⊕⇒ A magyarból: szbhv. (Kaj) *užura* 'kamar, bér, uzsora'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *úzus*